

HARRY LÖNNROTH OCH
THERESIA PETTERSSON

Tänkeboken som texthistoriskt vittne

SkriVarstrategier och textprocesser i 1630-talets Stockholm

Lönnroth, H., professor, Department of Language and Communication Studies, University of Jyväskylä, & Pettersson, T., senior lecturer, School of Culture and Education, Södertörn University. "The municipal court record as a text-historical witness: Scribal strategies and textual transmission in Stockholm in the 1630s". *ANF* 138 (2023), pp. 129–180.

Abstract: In the Nordic countries, municipal courts experienced a vast increase in the production and use of administrative and juridical records during the Early Modern period. Among other external factors, in Sweden, this intensification can be linked to the steadily increasing use since the fourteenth century of the vernacular as the written language in legal contexts. With the establishment of the Svea Court of Appeal in Stockholm (1614), it was decided that all lower courts would send their records there. In consequence, town scribes, in addition to writing a draft (in Swedish *koncept*) and a transcript (*renskrift*), had to formulate yet another version of the court record for the higher court (*renovation*). This led to a dynamic writing process: differing versions of the court record were created, each one written at a different time for a somewhat different purpose and with different requirements in terms of content and linguistic style, but all of them legally valid. Empirical comparisons show there may be vast differences between the first draft and the edited transcript, both in style and content, with the second text a modified version, with greater use of legal linguistic markers. In this article, we discuss the empirical and theoretical aspects of the textual transmission of court records in Early Modern Sweden. We focus on Stockholm municipal court records 1634 in draft and transcript and analyse the scribal strategies in the two versions. First, we present a comparative analysis of the versions and describe how the draft and transcript were rephrased and stylized. Second, we present a material-philological analysis of the manuscripts in order to enhance the discussion of the function and use of the versions. The study shows that the town scribe Eggert Matsson Aurelius has made use of the following strategies when transforming the draft into a transcript: *copying*, *rephrasing*, *expanding*, *summarising*, and *omitting*.

Keywords: town scribes, court records, scribal strategies, textual transmission, legal literacy, draft, transcript, Stockholm, Early Modern Swedish.

DOI: <https://doi.org/10.63420/anf.v138i.27953>

1 Inledning

Rättsliga arkivsamlingar i form av dom- och tänkeböcker har länge varit viktigt empiriskt källmaterial för olika former av historisk forskning. Medan 'dombok' är ett paraplybegrepp avser 'tänkebok' enbart de protokollböcker som skrevs vid städernas rådstugor. I Sverige utgör dessa stadsprotokoll våra äldsta dombokskällor och (delar av) tänkeböcker finns bevarade från slutet av 1300-talet, men mer regelbundet från senare delen av 1400-talet. För Stockholms del finns, med undantag för vissa år under 1500-talet, bevarade tänkeböcker från 1476 till 1660. Från vissa delar av 1570-talet, men mer beständigt från 1610-talet, finns två versioner av Stockholms tänkebok (STb) bevarade, *koncept* och *renskrift*, båda tillkomna inom ramen för rådstugurättens verksamhet och avsedda för den interna verksamheten. Denna artikel handlar om dessa två versioner i synnerhet och om administrativ skriftkultur under svensk stormaktstid i allmänhet.

På grund av ett ofta gynnsamt källäge och domböckernas många gånger detaljerade innehåll, kan deras värde som källa till dåtida liv och skriftkultur inte nog understrykas. En återkommande fråga inom forskningen har rört de skriftliga källornas värde som förmedlare av mänskligt handlande i det förgångna och relationen mellan verksamhet och skriftlig dokumentation (för domboksforskning i Finland och Sverige, se t.ex. Karonen 2005, Impola m.fl. 2023). Frågeställningen är bred och kan snarast betraktas som en väv av frågor som vecklar ut sig åt olika håll beroende på frågeställarens disciplinära hemvist, alternativt vetenskapliga inramning. För historikern kan frågan brytas ned så att den handlar om domstolsprotokollens tillförlitlighet och roll som förmedlare av perspektiv på händelser och företeelser i det förflutna. För språkhistorikern kan det handla om relationen mellan verksamhet och skrift- och textbruk eller skrivarens morfosyntaktiska val (t.ex. Busing 2007, 2009, Falk 2011, Pettersson 2017, 2020). Olika källkritiska perspektiv har också stått i fokus för forskarnas intresse, både i Sverige och utomlands. Diskussionen har bland annat rört källornas förmedling av olika perspektiv, språkval och flerspråkighet samt

Artikeln är ett resultat av projektet *Språkexperter från det förgångna: stadsskrivarnas yrkeskår, aktörskap och språkbruk i det svenska riket under tidigmodern tid (1614–1714)* som finansieras av Konestiftelsen. Se Impola, Karonen & Lönnroth (2020) och Impola, Pettersson, Lönnroth & Karonen (2023) för tidigare publikationer. Manus till denna artikel har diskuterats vid The 25th International Conference on Historical Linguistics i Oxford 2022. Vi tackar doktorand Petteri Impola och professor Petri Karonen från institutionen för historia och etnologi vid Jyväskylä universitet för värdefulla synpunkter på manuskriptet.

texterna som förmedlare av en muntlig diskurs (t.ex. Moberg 1989, Kryk-Kastovsky 2000, Kytö & Walker 2003, Claridge 2018, Blomqvist 2022).

Inom den språkhistoriska forskningen kan man över tid skönja en intresseförskjutning i hur domböcker använts empiriskt: från fokus på frågor om skrivaren, stil och syntax, till frågor om representationer av tal i skrift, intertextualitet, variation inom olika språkliga nivåer, diakron förändring, dombokstexternas relation till den verksamhet inom vilken de är en del, samt representationer av olika diskurser i texterna. I detta ligger en vågrörelse som rör sig mellan skrivaren, texten som språkhistoriskt dokument, texten som ingång till dåtidens talspråk, texten som ingångsportal för att få syn på samhällelig förändring samt diskursiva och flerspråkiga praktiker, och tillbaka till skrivaren som aktör, men även skrivarna som yrkeskår (för historisk forskning om personligt aktörskap under stormaktstiden 1560–1720, se Karonen & Hakanen 2017).¹ Skrivaren har därtill tilldragit sig intresse i historiska studier, och i Impola m.fl. (2023) identifieras just *skrivaren* tillsammans med de två temana *protokollföring* och *berättelsenivåer* som gynnsamma teman för tvärvetenskaplig dialog.² I denna artikel diskuterar och belyser vi frågor som på ett övergripande plan rör aspekter av *protokollföring* och *skrivare*, och utifrån dessa teman vill vi bidra till den interdisciplinära diskussionen om såväl skrivprocess och källkritik, som skrivaren som aktör. Temana närmar vi oss genom en komparativ analys av två versioner – koncept och renskrift – av Stockholms stads tänkebok 1634, vilka båda är ombesörjda av stadsskrivaren Eggert Matsson (Mattson) Aurelius (Elthammar 2008, utan paginering).

Fokus i analysen ligger på att utifrån empiriska jämförelser kunna belägga skrivprocessen och skrivarens arbetsmetod: vilka tillvägagångssätt och principer arbetade stadsskrivaren (och hans eventuella medarbetare) med i processen att utifrån ett koncept skapa en renskrift?³ Ett

¹ Det är speciellt Stockholms tänkeböcker som med sin bredd och sitt omfång ådragit sig intresse bland svenska och finländska forskare (för en forskningsöversikt, se Pettersson 2017: 30–31). Se även Impola, Karonen & Lönnroth (2020).

² I samma artikel visar vi att språkforskare som sysslat med domboksforskning i Finland och Sverige har varit speciellt intresserade av följande teman: 1) skrivaren och skrivarens roll, 2) historisk sociopragmatik, 3) filologi, textanalys och skriftbruk och 4) domboken som diskursiv och flerspråkig praktik (se Impola m.fl. 2023). Föreliggande artikel faller speciellt inom temana skrivaren och skrivarens roll samt filologi, textanalys och skriftbruk, även om det finns beröringspunkter med alla de nämnda temana.

³ Det är viktigt att komma ihåg att en (officiell) stadsskrivare inte alltid arbetade ensam, utan hade hjälpkraft (för läget i Ekenäs, se Lönnroth 2007b: 84–98). Fenomenet är bekant från medeltida skrivarskolor (för skrivare i det medeltida Sverige, se Wiktorsson 2015). Gällande koncept och renskrift för STb 1634 omnämns Eggert Aurelius Matsson som

vidare mål är att bredda vår kunskap om administrativa skrivprocesser under svensk stormaktstid, vilket är en period i Sveriges statshistoria som i hög utsträckning präglas av utbyggnation av statsförvaltningen och statlig styrning, exempelvis genom införandet av hovrätterna. År 1636 reformeras magistraten och delas in i fyra kollegier med egna protokoll, vilket inte bara förändrar arbetet i rådstugan utan även hur tänkeböckerna skrivs. 1634 års tänkebok är således en av de sista tänkeböckerna i vilken den under medeltiden upprättade rättsadministrativa praxisen fortfarande är gällande. Tänkeböckerna från 1636 till 1660 skiljer sig således innehållsligt i hög grad från tidigare årgångar.

Exempel (1) och (2) nedan åskådliggör hur materialet kan se ut. För att illustrera att 1634 års tänkebok inte är unik, utan ingår i en längre tradition av tillämpad skrivpraxis inom vilken avvikelserna mellan koncept och renskrift är omfattande i både antal ärenden och omfång, har vi valt att exemplifiera med ett ärende från 1626 års tänkebok från Stockholms rådstuga. Den första texten (1) är från *konceptet*, det vill säga det ursprungliga utkastet, och den andra (2) från *renskriften*, det vill säga den bearbetade renskrivna versionen. Ärendet i fråga är ett civilmål som handlar om en arvstvist.⁴ De två texterna återger alltså samma ärende, men skiljer sig samtidigt en del åt både till innehåll och till språk.

- (1) Jacob Kempe. Jacob Kämpe begerer at han må bekomma sine peningar af Clas Jacobson som insatte äre i retten, efter han inthet will efter gode mäns råd, ingifua sigh i hospitalet. Han blef yterligere förmant, at besinna sigh. Han begerer sine peningar 40 daler och Clas Jacobsonn giöres frij för ytermere tilltal. Där på gjorde Jacob Kempe, Clas Jacobson handstreckningh. Sade och at han huarken för eller sedan will hafua något att kräffwia. / Clas tilböd honom at låta upbyggia een sedeles stugu i Danwiken, och gifua honom ännu 20 d. till. Nej sade han, iagh kan thet eij widtaga. (Koncept av STb 7/1 1626, s. 126 i utgåvan.)

skrivare och det är även hans hand som framträder i handskrifterna. Huruvida han haft medarbetare är svårt att belägga utan en noggrann paleografisk analys av hela koncept-handskriften. I fortsättningen kommer vi att behandla texterna som att Eggert är skrivaren, men vi vill understryka att vi är medvetna om att fler skrivare kan ha varit behjälpliga på olika stadier i skrivarbetet.

⁴ I artikeln används begreppen 'ärende' och 'mål' synonymt (för rättshistoriska ärendetyper, se t.ex. Karonen 1995). Exempelen är hämtade från *Stockholms tänkeböcker från år 1592. Utgivna av Stockholms stadsarkiv. Del XV 1626*. För svensk rättshistoria, se Inger (1980), även Thunander (1993), Jarrick & Söderberg (1998) och Schelin (2007).

- (2) Jacob Kä[m]pe. Samma daag lefwereredhe Clas Jacobsson rådmann Jacob Kämpe thee 40 daler, som hanns s. broodher Erich Kämpe honom testamenterat hafuer, görandes honom, hanns hustru och efterkommande arfuingar quitt och frij för allt wijdhere eftertaall och klander. Där utöffuer tilbödh Claes Jacobssonn, att hann wille låta upbyggia een stugu åt honom i Danwijkenn, om hann wille begifua sigh dijt och blifua där in till sinn dödztundh medh sinn hustru, så wille hann ännu gifua honom till hiellp 20 daler och elliest försöria honom medh kläder och andre nödtorffter. Där till swarade Jacob Kämpe: I Danwijkenn kommer iagh alldrigh, blifue migh till rådز huad Guud will. (Renskrift av STb 7/1 1626, s. 14 i utgåvan.)

Innehållsligt sett så framgår det exempelvis inte i renskriften i exempel (2) att Clas Jacobsson ger Jacob Kämpe sitt arv efter påtryckningar av Jacob, eftersom han inte vill följa Clas och andra goda mäns råd att flytta till Danvikens hospital och ålderdomshem, samt att tvistesumman på 40 daler var ett arv efter Jacob Kämpes bror Erik. I konceptet i exempel (1) i sin tur framgår det inte att Clas, i det fall att Jacob flyttar till Danviken med sin hustru och blir där tills han dör, kommer att försörja honom med kläder och andra förnödenheter. Det är intressant att texten i renskriften inte alls har sammanfattats. Detta kan tyda på att den skrivits i snabb takt.

Språkligt sett innehåller renskriften i exempel (2) ett mer utpräglat juridiskt register än konceptversionen i exempel (1) med fraser som *Samma daag, s. [salig] broodher Erich Kämpe; honom, hanns hustru och efterkommande arfuingar, quitt och frij och allt wijdhere eftertaall och klander*. Även den avslutande direkta anföringen skiljer sig åt i de båda versionerna, vilket illustrerar att fraser och satser som genom språklig markering framställs som mer eller mindre ordagranna återgivningar av muntliga förstahandsyttranden, snarare bör läsas som en i skrift tolkad redogörelse av detta yttrande och inte nödvändigtvis som verbatim återgivning.⁵

De innehållsliga och språkliga skillnaderna väcker frågor om dåtida skrivprocess och texternas relation till den sociohistoriska och rättshistoriska kontext inom vilken de har tillkommit. Hur har stadsskrivaren de facto gått tillväga när han överfört konceptversionen av STb 1634 till en renskrift? Vilka principer för redigering och olika skrivstrategier har han tillämpat? Och vad kan denna textprocess berätta om källornas status som rättshistoriska dokument?

Artikeln är disponerad enligt följande. I kapitel 2 presenteras studiens syfte och problemställning. I kapitel 3 diskuteras tänkeboken och

⁵ För anförda meningar i svenskan, se t.ex. Teleman m.fl. (1999: 844–874).

stadsskrivaren Eggert Matsson Aurelius (Aegidius Matthiæ Upsaliensis Aurelius). Den materialfilologiska analysen återfinns i kapitel 4. I kapitel 5 presenteras resultaten av en kvantitativ analys med fokus på sammanträdesdagar och ärenden, och i kapitel 6 görs en kvalitativ analys av två exempelärenden med speciellt fokus på skrivarstrategier och redigeringsprinciper. Perspektivet är i hög grad jämförande och texthistoriskt. Artikeln avslutas med en sammanfattande diskussion i kapitel 7. I slutet av artikeln finns därutöver två bilagor som innehåller rättshistorisk information om antalet rapporterade ärenden i STb 1634 i koncept och renskrift (bilaga 1) samt brottmålet som vi valt att kalla *Måns köttmånglare och tjuvhanden* (bilaga 2).

2 Syfte och problemställning

Syftet med denna artikel är att redogöra för tänkeboken som texthistoriskt vittne genom att jämföra Stockholms tänkebok för 1634 i koncept och renskrift. Detta övergripande syfte består av två jämbördiga forskningsuppgifter som tillsammans syftar till en holistisk förståelse av det texthistoriska forskningsproblemet.⁶ För det första gör vi en materialfilologisk analys av handskrifterna för att fördjupa källkritiska resonemang om de olika versionernas funktion och bruk (jfr t.ex. Carlquist 2002: 11). För det andra genomför vi en komparativ analys av de två tänkeboksversionerna för att besvara frågan om *hur* texten i konceptet och renskriften "omformulerats och stiliserats" under textprocessen.⁷ Att skillnaderna kvantitativt sett är så pass markanta understryker dels de två versionernas olikhet som historiska rättskällor och texter, dels vikten av att som forskare förstå vilken källa man arbetar med och det redigeringsarbete som ligger bakom. Frågan är således intressant både rättshistoriskt och texthistoriskt.

Analyserna är på ett övergripande plan kopplade till frågor om begreppen 'språkexpertis', 'yrkesprofession' och 'administrativ skriftkultur'. Av dessa är 'språkexpertis' det begrepp som mest sällan problematiserats i

⁶ Begreppet 'texthistoria' kan innebära olika saker (se t.ex. Asdal m.fl. 2008). I denna undersökning ansluter vi till den användning som presenteras i Pettersson (2017: 18) i vilken fokus läggs på förståelse av tänkeboken som enskild text och hur denna text förhåller sig, utvecklar sig och förändras i relation till de sociohistoriska omständigheter inom vilken den är tillkommen.

⁷ Uttrycket "omformulerats och stiliserats" är av Orrman (2019: 78).

språkhistoriska sammanhang. Med en jämförande analys av två tänkeboksversioner vill vi både besvara specifika frågor om skrivpraktiken i Stockholms rådstuga och ge allmänna perspektiv på administrativ skriftkultur och textproduktion under stormaktstid. Analysen kan också hjälpa oss att förstå de mest centrala aktörerna bakom domböckerna i allmänhet och Stockholms tänkeböcker i synnerhet, det vill säga stadsskrivarna och deras yrkesprofession.

Artikeln tar sitt avstamp i en inom nordisk domboksforskning klassisk och än så länge empiriskt obesvarad fråga om källornas konstitution: vad i protokollen har utelämnats, varför och av vem (se Lönnroth 2007b: 27, Pettersson 2008). Historikern Eljas Orrman (2019: 78, ursprungligen 1994) formulerar problemet på följande vis:

De ursprungligen kortfattade anteckningarna i domböckerna blir under 1600-talet mångordiga, och i dem förekommer då och då även folkliga uttryck och yttranden som är ägnade att kasta ljus över det lokala språkbudet. Det bör dock observeras att de domböcker från Finland som är bevarade från 1600-talet består av renoverade domböcker, där texten i koncepten omformulerats och stiliserats.

Liknande uttalanden om domböcker (tänkeböcker) från Stockholm och Uppsala och de renskrivna versionernas officiösa syfte med ett i högre utsträckning implementerat juridiskt lexikon finns till exempel hos Carlquist (2000: 101) och Falk (2011: 61–62). Kortare diskussioner om olika domboksversioners utformning går också att finna i bland annat Ericson (1988: 64), Moberg (1989: 21), Einonen (2005: 30–31, se även Vuorela 1997: 9–12) samt Lamberg och Einonen (2001: 312), vilka kommenterar konceptens syfte att ligga till grund för den mer sammanhängande renskriften. I utgåvan till Stockholms stads tänkebok 1624–1625 kommenterar redaktörerna Sven Olsson och Naemi Särnqvist (1979: 5) skillnaderna mellan koncept och renskrift så här:

Anteckningarna har sovrats, friserats och sammanförts till ett minimiantal av sammanträdesdagar, allt i enlighet med det officiösa syftet med versionen. En juridisk verklighet har skapats, mycket skild från den upplevda verkligheten.

Redaktören för STb 1634 nöjer sig med att kort konstatera att "[a]vvikelserna mellan de två versionerna är många och omfattande" (Elthammar 2008, utan paginering). Citaten är intressanta inte bara i ett historiskt och rätthistoriskt perspektiv, utan också i ett språkhistoriskt och filologiskt perspektiv.

Med denna artikel vill vi kasta nytt ljus över det som Orrman ovan kallar ”omformulering” och ”stilisering”, samt aspekter kring de olika versionernas syften och deras olika ”verkligheter”. Vari ligger skillnaderna? Även om *renskrift* (vår artikel) och *renovation* (Orrman) inte alltid är helt synonyma (något som diskuteras senare i artikeln) är det relevant att utgå ifrån hans konstaterande och anlägga ett kritiskt språkhistoriskt perspektiv på förhållandet mellan koncept och renskriven version (för diskussion kring koncept och renovation, se Lönnroth 2007b: 26–27 med där anförd litteratur). Också historikern Piia Einonen (2005: 29–34), som har undersökt borgerskapet i Stockholm som maktbrukare och som objekt för maktbruk cirka 1592–1644, diskuterar sitt material kritiskt, men i stället för att explicit peka på skillnader, konstaterar hon att frågan mellan koncept och renovation i Stockholmsmaterialiet snarast är teoretisk eftersom det inte finns några renoverade domböcker kvar från den tid som hon undersöker; däremot finns det koncept och renskrifter (se även Lamberg & Einonen 2001). Konstaterandet är relevant, även om frågan om vari skillnaderna ligger kvarstår. Med denna artikel vill vi genom en komparativ analys som grundar sig i empiri bidra till denna diskussion.⁸

3 Tänkeböcker, normer och skrivare

Materialet för studien består av Stockholms tänkebok för 1634 i koncept och renskrift.⁹ Med ’tänkebok’ avses en till sin form (oftast) kronologiskt ordnad sammanhängande skriftspråklig produkt som fungerat som ett skriftligt minnesstöd (så kallat memorial) för stadens borgarråd i deras praktiska arbete i rådstugan (för diskussion om stadsböcker, se Pettersson 2017: 41–42). Begreppet ’tänkebok’ avser alltså specifikt de domböcker som skrevs i städerna, medan ’dombok’ är ett paraplybegrepp för protokoll från olika rättsinstanser under äldre tid (se t.ex. Einonen & Impola 2021). De underrätter som fanns på landsbygden kallades häradsrätter och de som fanns i städerna hette antingen rådstugurätter (rådhusrätter)

⁸ Frågan aktualiseras även i internationell forskning om historiskt rättegångsmaterial. Exempelvis diskuterar Kytö & Walker (2003) både textprocessen (*textual transmission*) och vilket empiriskt ”värde” olika versioner av en text i olika format kan ha för en språkforskare. De understryker särskilt vikten av källkritisk medvetenhet, eftersom textens tillblivelse spelar roll för vilka frågor man som forskare kan besvara och för hur man kan förstå den källa man arbetar med.

⁹ *Stockholms tänkeböcker från år 1592. Utgivna av Stockholms stadsarkiv. Del XXII 1634.*

eller kämnärsrätter. Ovanför dessa underrätter fanns lagmansrätterna. Från och med 1600-talet var hovrätterna de högsta rättsinstanserna i riket: Svea hovrätt grundades 1614, Åbo hovrätt 1623, Tartu hovrätt 1630, Göta hovrätt 1634 och Vasa hovrätt 1776. Inrättandet av dessa kan ses i ljuset av statsmaktens önskan av större kontroll och styrning över lokala rättsinstanser, samtidigt som det är viktigt att understryka att de även förbättrade rättssäkerheten i landet. Hovrättens huvudsakliga arbete och formella uppdrag reglerades i rättegångsordinationen från 1614 och rättegångsprocessen från 1615. I dessa regleras bland annat att underrätterna hade rapporteringsplikt till hovrätten genom att de varje år skulle skicka in ett exemplar av domboken, den så kallade renovationen. Hovrätternas funktion som granskningsinstans över underrätterna anses ha skapat en enhetligare rättspraxis i riket, och utifrån Gustav II Adolfs stadga om städernas administration 1619 går att utläsa en stark strävan från statens sida att öka utbildningsnivån på ämbetsmännen genom att i första hand tillsätta professionellt skolade personer snarare än lekmän, samt att varje rådstuga ska ha en fast uppsättning ämbetsmän.¹⁰

Rättsprotokollen skrevs sålunda i flera versioner. För Stockholms del handlar det under tiden för undersökningen om två versioner för internt bruk, koncept och renskrift, och en version för externt bruk, renovation. Att tre versioner upprättades tycks dock vara unikt för större städer såsom Stockholm och Åbo.¹¹ Vanligen upprättades två versioner: koncept för den interna verksamheten och renovation för den externa.¹²

Det är viktigt att vara medveten om skillnaden mellan begreppen 'renskrift' och 'renovation', vilken har att göra med funktion. I båda fallen handlar det dock om dokument som renskrivits utifrån en tidigare förlaga, oftast ett koncept. Med renskrift avser vi en renskriven version som upprättades för stadens eget bruk och arkiverades i stadens arkiv (idag Stadsarkivet). Med renovation menar vi en renskriven version av

¹⁰ Gällande professionellt skolade ämbetsmän såg situationen under första delen av 1600-talet relativt mörk ut. Enligt Hafström (1969: 138) saknade hälften av rådsherrarna juridisk skolning, något som antas bero på svårigheten att under 1500-talet och tidigt 1600-tal skaffa sig juridisk utbildning inom landet. Frågan om de svenska domarnas utbildning har nyligen diskuterats av Vasara-Aaltonen (2019, 2020).

¹¹ Från Åbo finns några bevarade exempel som pekar på att tre versioner skrevs. Toropainen (2016: 28–30) visar genom en jämförelse att skillnaderna mellan renskrift och renovation är små.

¹² Det är utifrån bevarat källmaterial svårt att avgöra när man i Stockholm började skriva två fullgoda versioner av tänkeboken. Sett till bevarat arkivmaterial (Stockholms stadsarkiv, Borgmästare och råds arkiv före 1636) finns, med vissa smärre avbrott, renskrifter bevarade från 1474 t.o.m. 1636. Versioner som definieras som koncept finns från åren 1570, 1572–1583 (1572–1573 enbart fragment), 1618–1619, 1623 och 1625–1636.

underrättens dombok som skickades till hovrätten för revision och som arkiverades i hovrättsarkivet (idag Riksarkivet).

I likhet med situationen koncept–renskrift har inga tidigare systematiska jämförelser gjorts mellan renskrift och renovation när det gäller Stockholmsmaterialet. Detta kan delvis bero på ett ogynnsamt källäge eftersom renovationerna från 1600-talet till stor del är förkomna. En systematisk genomgång av arkivbeståndet visar att några få bevarade renoverade protokoll från Stockholm finns bevarade i Svea hovrätt Advokatfiskalens arkiv (1614–1965), Riksarkivet, vilket tyder på att man i Stockholm följde gängse praxis att skicka en version till hovrätten.¹³ En jämförelse mellan renskrift och renovation av ett ärende daterat 2 mars 1622 med rubriken *Erich Jörenss[on] [o]ch Lodwich Gelittz* visar att texterna ligger mycket nära varandra. Se exempel (3) och (4).¹⁴

- (3) begärandes at borgmestere och rådth efter dän konungslige håffrättz befallningh, wille denne långwarige och tuistige saak, med een äntligh sentens och dom åtskillia. (Renskrift av STb 2/3 1622, s. 14 i utgåvan.)
- (4) Begäranndes att Borgmestere och Rådth efter dhenn Konunngzlige Håffrätts befallninng, wille denne långwarande och tuistige Saak, med een äntligh Sentens och Doom åtskillia. (Renovation av STb 2/3 1622, ArkivDigital v404719a.b40.)

Skillnaderna är framför allt ortografiska (t.ex. *at/att, dän/dhenn, konungslige/Konunngzlige*), även om enstaka lexikogrammatiska skillnader finns (*långwarige/långwarande*). Resultatet av jämförelsen ligger följaktligen i linje med resultatet i historikern Veli Pekka Toropainen (2016) jämförelse av Åbomaterialet (se not 11). Vi vill dock understryka att denna i material mycket begränsade jämförelse inte kan säga något om materialet i stort. Jämförelsen indikerar likväl ett metodiskt skrivförfarande i Stockholmsmaterialet där renskriften ligger till grund för renovationen. Fler empiriskt grundade och kritiska analyser med fokus på dessa versioners funktion, relation och tillblivelse behövs emellertid för att kunna dra mer tillförlitliga slutsatser. I denna undersökning kommer vi härnäst att fokusera på relationen mellan koncept och renskrift.

Att renskriftsversionen avfattades för stadens eget bruk påverkar både innehållet och den textuella utformningen. Till exempel i det civilmål som presenterades i exempel (2) ovan är det viktigt (ur samtidens och

¹³ Materialet finns även tillgängligt digitalt på *ArkivDigital* (<https://app.arkivdigital.se>, hämtad 2023-02-28).

¹⁴ *Stockholms stads tänkeböcker från 1592. Utgivna av Stockholms stadsarkiv. Del XIII 1622–1623.*

stadsbornas synvinkel) att saken tecknas ner och ”arkiveras” noggrant så att man senare kan återkomma till fallet och vid behov kontrollera rättsens beslut. I princip är det möjligt att någon part senare vill kontrollera ordalydelsen i målet. Denna historiska användningskontext är viktig eftersom den direkt påverkar språket och framför allt noggrannheten av protokollföringen samt överhuvudtaget hur mycket skrivaren vågade sammanfatta sin text. Användningskontexten kan likaså förklara varför en del av målen tecknades ner mångordigare i den renskrivna versionen än i konceptet, något som kommer fram senare i artikeln.

Att det författades två, och för Stockholms del tre, versioner av tänkeboken måste ses i ljuset av verksamheten och funktionen med texterna. Konceptet avfattades i nära anslutning till de oftast muntliga förhandlingarna i rådstugan och användes i rådstugan som ett utförligt skriftligt minnesstöd över den mångfacetterade verksamheten (ibland gör man även en åtskillnad mellan memorialprotokoll och koncept; se ”memorialprotokoll” i *Förvaltningshistorisk ordbok* 2016). Historikern Petri Karonen (1994: 37), som har undersökt stadsförvaltning i finländska städer i början av stormaktstiden (ca 1620–1660), betonar konceptens centrala förankring i rådstugans interna verksamhet och definierar *konceptdombok* enligt följande (vår översättning):

Med konceptdombok avses i det här fallet ett protokollband som tillverkats för stadens eget bruk. Trots sitt namn är den inte någon skiss eller kladdig kopia utan ett arbetsredskap som avsetts för ämbetsmännens bruk i staden, ”stadens minnesbok”, som uppenbarligen ofta behövdes för att lösa olika fall och användes som bevismaterial även sedan årtionden tillbaka.¹⁵

Konceptets och renskriftens tillblivelse och funktion skiljer sig alltså åt i hög utsträckning, vilket avspeglar sig i texterna. Detta gäller såväl språklig form och innehåll som layout, vilket undersökningen av handskrifterna tydligt visar (se Impola m.fl. 2023: 201–205 för en genomgång av tidigare forskning i vilken frågan om relationen mellan koncept–renskrift alternativt renovation diskuteras).¹⁶

¹⁵ ”Konseptituomiokirjalla tarkoitetaan tässä tapauksessa kaupungin omaan käyttöön valmistettua pöytäkirjanidettä. Se ei nimestään huolimatta ole mikään harjoitelma tai suttuinen kopio, vaan kaupungin hallintomiesten käyttöön tarkoitettu työväline, ’kaupungin muistikirja’, jota tarvittiin ilmeisen usein erilaisten tapausten ratkaisemiseen ja todistusaineistoksi jopa vuosikymmenten takaa.” (Karonen 1994: 37.)

¹⁶ För en närmare beskrivning över rättegången som skrifthändelse och externt sanktionerade normer för protokollskrivande, se Pettersson (2017: 59–65).

Trots städernas långa tradition av att nedteckna rättsprotokoll och samla dem i årliga tänkeböcker finns före 1600-talet få instruktioner om hur dessa protokoll skulle skrivas. I den medeltida lands- och stadslagen regleras mer övergripande frågor, som att domar ska nedtecknas (MEL JB XXII), att skrivaren ska vara svensk (MEST KgB VI) och att språket ska vara svenska (MEL JB XXII:I).¹⁷ Den enda juridiska sakfråga som detaljstyrs med avseende på skriftfästande är nedtecknandet av fastighetsöverlåtelse (MEST JB VI, MEL JB XX, XXI). Från början av 1600-talet sker dock en viss, men fortfarande mycket vag, reglering, eller kanske snarare, specificering. I olika rättegångsförordningar nämns att protokollen ska vara "oförfalskade" och att de ska vara så pass sannfärdiga att domaren utifrån dem ska kunna döma i rättsprocessen. I 1619 års stadga över städernas administration beskrivs att stadsskrivaren med ed är förpliktigad att skriva en "richtig och klar stadzbock" i vilken "hvad heller ded mundtligen eller schrijfftligen skeer, noga och flitigt ska vpteknas" (ur "Konung Gustaff Adolphs förklaring öffuer någre puncter i stadzlagen, åhr 1619 stält", citerad i Sleman 1964: 309). Såvitt man vet finns det ingen gemensam överregional *skrivpraxis* gällande renskriftens komposition, utan skrivprocessen har sett olika ut i olika delar av riket; här har också hovrätterna spelat en viktig roll. Till exempel i Åbo i den östra rikshalvan förefaller versionerna likna varandra, medan de i Stockholm skiljer sig åt väsentligt (för studier om material från Stockholm, se Ericson 1980, Pettersson 2008, 2017: 59–63). Hur nära de två versionerna ligger varandra språkligt och innehållsligt varierar således, samtidigt som tidigare preliminära jämförelser mellan koncept och renskrift från Stockholms stads rådstuga tyder på att skillnaderna är av betydande art, såväl språkligt som innehållsligt (se Pettersson 2008).

Vi har valt att fokusera på STb 1634 eftersom materialet är outforskat och för att man från det året har tillgång till båda textversionerna i tryckt utgåva; att det finns tre versioner eller överhuvudtaget koncept är sällsynt och unikt. STb 1634 är skriven av den erfarne stadsskrivaren och tjänstemannen Eggert Matsson Aurelius som år 1634 efter många års tjänstgöring avfattade sin sista hela tänkeboksårgång. Rikshuvudstaden Stockholm är en integrerande del av det svenska statsbygget, och därför kan domstolsmaterial från stadens rådstuga fördjupa förståelsen av textproduktion i denna samhälleligt och politiskt centrala miljö. Materialet har getts ut av Stockholms stadsarkiv och redigerats av Bo Elthammar

¹⁷ Se *Magnus Erikssons landslag enligt Cod. Ups. B23* (utgiven av Wiktorsson 1989) och *Magnus Erikssons stadsdag* (i nusvensk tolkning av Holmbäck & Wessén 1966).

år 2008. Utgåvan, som innehåller 1634 års tänkeböcker i koncept och renskrift för Stockholms stad och konceptversionen av Norra förstaden, utgör del 22 i serien ”Stockholms tänkeböcker från år 1592”. I utgåvan kommer renskriften något överraskande före konceptet och Stockholms stads tänkebok före Norra förstadens tänkebok, som alltså faller utanför ramen för vår studie. Redaktören konstaterar i sin inledning att avvikelserna mellan de två versionerna är ”många och omfattande” (Elthammar 2008, utan paginering). Detta konstaterande är intressant, inte minst med tanke på den komparativa ansatsen i studien.

Enligt vår bedömning kan den valda utgåvan användas som underlag för en språkhistorisk komparativ studie (jfr Lönnroth 2003 samt Petersson 2017 som utnyttjat STb-utgåvor i sin doktorsavhandling), och det är utgåvan som ligger som grund för de språkliga och innehållsliga komparativa analyserna i kapitel 5 och 6. Stickprovsjämförelser med handskrifterna visar på god överensstämmelse i språklig återgivning. Principerna för utgivningen är enligt Elthammar (2008) desamma som i närmast föregående utgåvor i serien: förkortningar har i görligaste mån lösts upp, supplerade ord eller delar av ord har satts inom klammer, och överstrukna partier har markerats med < >. Några specialtecken eller symboler i förlagorna har behållits i den tryckta utgåvan, och lakuner har påtalats i notapparaten. Redaktören har markerat vissa ”[s]pråkliga missbildningar eller rena skrivfel” som kan vara problematiska ur läsarens synvinkel (Elthammar 2008, utan paginering). Notpartiet innehåller även citat av olika lagrum i Magnus Erikssons stads- och landslag. Samtidigt som utgåvan är av sådant slag att den fungerar som analysmaterial i de språkliga analyserna, vill vi understryka vikten av en kompletterande filologisk analys av handskrifterna för att få perspektiv på frågor kopplat till materialets funktion och den miljö inom vilken den är tillkommen och likaså avsedd för (jfr resonemang i Carlquist 2002: 10). Denna analys redovisas i kapitel 4.

Den mest centrala aktören i domboksprocessen var stadsskrivaren, i vårt fall Eggert Matsson Aurelius, stadsskrivare eller stadssyndikus i Stockholm. Rådmannen och läroboksförfattaren Eggert Matsson Aurelius (d. 1648) var verksam som stadsskrivare åren 1618–1635, men innehade också andra viktiga befattningar i lokalsamfundet (se artikeln om Aegidius Matthiæ Upsaliensis Aurelius i *Svenskt biografiskt lexikon*, Impola m.fl. 2020: 277, se även de Brun m.fl. 1915–1918: 175–176, 292).

Utgående från de preliminära uppgifterna i den prosopografiska (kollektivbiografiska) stadsskrivardatabas som är under arbete vid Jyväskylä universitet är det möjligt att skildra Eggert Matsson Aurelius som språk-

expert.¹⁸ Han var stadsskrivare i Stockholm från slutet av 1610-talet till mitten av 1630-talet, en lång period som kan ses som ett tecken på hans yrkeskunskap (för en närmare diskussion om stadsskrivare på 1600-talet, se t.ex. Thylin-Klaus 2019). Hans föregångare var Sven Jönsson (skrivare 1615–1617 och tidigare kunglig kansliskrivare) och efterträdare Johan Westerman (skrivare 1635–1645 och tidigare justitieborgmästare i Stockholm, sedermera adlad och assessor i kommerskollegium, direktör för Norrländska tjärhandelskompaniet samt Västerviks skeppskompani).

Eggert Matsson Aurelius föddes i Stockholm där han också dog; hans födelseår är obekant. Om hans språkliga bakgrund vet man att han behärskade svenska, tyska och latin. Hans far, Mats Eriksson, var guldsmed, vilket berättar om familjens sociala status i lokalsamfundet. Eggert Matsson Aurelius var gift två gånger och hans andra hustru hette Klara Salomonsdotter. Han studerade aritmetik och geometri vid Uppsala universitet 1599–1601. I augusti 1601 skrev han in sig vid Helmstedts universitet och i oktober samma år vid Wittenbergs universitet. Han studerade dessutom i Rostock innan han år 1605 styrde stegen till Königsberg och därifrån till jesuitkollegiet i Braunsberg. Eggert Matsson Aurelius valdes år 1618 till stadsskrivare eftersom han hade studerat både i Uppsala och i många tyska städer. Han slutade som stadsskrivare år 1635 då han valdes till rådman.

Tidigare hade Eggert Matsson Aurelius varit informator i Danzig (tidpunkten oklar) och i Helmstedt 1608–1612 och rektor för Uppsala skola (*rector scholae*) cirka 1612–1618. Vid sidan av stadsskrivarbefattningen var han medlem i rättskollegiet samt kämnär (från 1625). Efter sin tid som stadsskrivare valdes Eggert Matsson Aurelius till rådman i Stockholm den 12 maj 1635 och behöll denna post ända till sin död 1648.¹⁹ Under sin livstid bodde han (åtminstone) i Stockholm, Uppsala, Helmstedt, Wittenberg, Rostock, Königsberg och Braunsberg; han var således geografiskt mobil under sin livstid. Därutöver vet man att han skrev en lärobok i matematik som användes flitigt och att han översatte teologiska skrifter från tyska

¹⁸ Den prosopografiska stadsskrivardatabasen kommer att innehålla uppgifter om skrivarnas sociala och yrkesmässiga bakgrund, tjänsteutövning och levnadsöden. Från den finländska sidan av riket behandlas alla 22 städer: Björneborg, Borgå, Brahestad, Ekenäs, Fredrikshamn, Helsingfors, Jakobstad, Kajana, Karleby, Kristinestad, Kuopio, Nykarleby, Nyslott, Nystad, Nådendal, Raumo, Tavastehus, Uleåborg, Vasa, Viborg, Villmanstrand och Åbo. Från den svenska sidan behandlas 22 städer som är viktiga och representerar olika typer av städer (t.ex. stift, universitet och geografiskt läge): Arboga, Borås, Enköping, Falun, Gävle, Göteborg, Härnösand, Jönköping, Kalmar, Karlstad, Linköping, Norrköping, Nyköping, Skara, Stockholm, Strängnäs, Söderköping, Torneå, Uppsala, Vadstena och Vänersborg samt en stad som meddelas senare.

¹⁹ I handskriften kan man även se att det sista Eggert skriver som stadsskrivare är daterat den 13 maj 1635.

till svenska, något som vittnar om hans språkliga expertis. Också hans lön steg under karriären som stadsskrivare; i början var lönen 150 daler om året, men år 1635 redan 450 daler. Av allt att döma har Eggert Matsson Aurelius varit en stadsskrivare med hög social status. Hans biografi innehåller många exempel som tyder på mångsidig språkexpertis som han förvärvat under årens lopp. 1634 är hans sista hela ämbetsår, och tänkeboken för detta år är alltså den sista han skriver som täcker ett helt år. Han är således en mycket erfaren skribent. (För omnämnanden om Eggert Matsson Aurelius, se även Ericson 1988, Sandberg 1991, Pettersson 2017.)

4 Tänkeboken som artefakt: filologisk materialanalys

Den komparativa analysen av de två tänkeboksversionerna inbegriper en filologisk materialanalys som är ett resultat av mötet med handskrifterna.²⁰ Med hjälp av den filologiska analysen är det möjligt att bidra till en mer holistisk förståelse av versionerna och deras roll och användning i samtiden, men också senare. Vid sidan av språkliga och texthistoriska skillnader ska man vara medveten om texterna som artefakter, eller som Carlquist (2002) har konstaterat, handskriften som historiskt vittne. Ett möte med handskrifterna i arkivet kan således hjälpa oss att kontextualisera tänkeböckerna och samtidigt komma åt den dynamik som råder mellan den fysiska handskriften och den vetenskapliga utgåvan.

STb 1634 förvaras i Borgmästare och råds arkiv (BoRA) före 1636 i Stadsarkivet i Stockholm med signum A:44 (renskrift) och A:54 (koncept). Att de båda versionerna är arkiverade i stadens eget arkiv understryker det faktum att de är avsedda för stadens eget bruk. I handskrifterna finns heller inga noteringar eller sigill som indikerar att de skickats iväg till eller mottagits av annan instans (dvs. hovrätten).

²⁰ Inom filologin gör man ofta en åtskillnad mellan så kallad traditionell och ny filologi (även kallad materialfilologi). Den förra hänvisar av tradition till Karl Lachmanns stemmatologiska metod att ge ut kritiska utgåvor medan den senare fokuserar på handskrifternas materialitet i hela dess vidd. När man undersöker en text ska man alltså ta hänsyn till aspekter som är förknippade med handskriften som fysisk artefakt (t.ex. bilder, layout och randanmärkningar). Se diskussion i Lönnroth (2016, 2020), Bäckvall (2017: 22–24), Carlquist (2017: 78–82) och Johansson (2017: 36–41).

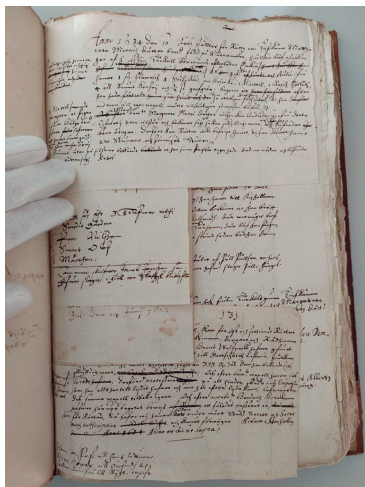

Bild 1. STb 1634 i koncept.
Foto: Theresia Pettersson.

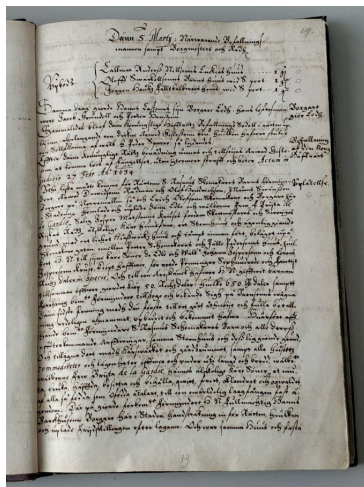

Bild 2. STb 1634 i renskrift.
Foto: Theresia Pettersson.

Den filologiska analysen visar att påtagliga fysiska skillnader mellan konceptet och renskriften går att finna i deras utseende och allmänna skick (se bild 1 och 2 där man även kan se att handstilen är densamma i båda texterna).

Handskriftskonceptet för 1634 är tillsammans med konceptet för STb 1633 inbundet i ett senare band. Måttet på bandet är 34,5 x 22 cm och måttet på det mest frekventa arket är 33 x 21 cm. Den inbundna volymen består utöver koncept av en större mängd bilagor i olika storlek som enligt Elthammar (2008, utan paginering) utgörs av "utkast till domar, memorial och relationer" (se bild 1). De sidor som utgör konceptanteckningarna är i likhet med renskriften oftast fulltecknade och har yttermarginaler som mäter 3,5 till 4,5 cm där skrivaren flitigt brukat sig av marginalrubriker som förmodligen underlättat i proceduren att söka rätt på ett ärende. Utöver marginalrubrik markeras ett nytt ärende med nytt stycke. Trots att konceptet saknar förmarkerade marginalmarkeringar och rader är texten sorterad på relativt raka rader och storleken på bokstäverna i brödtexten är genomgående i princip lika stora. Stilen är överlag prydlig och lättläst. Till skillnad från renskriften finns i konceptet en hel del överstrykningar, rättningar, hopp mellan ärenden och tillägg, vilket på ett strukturellt plan

ger ett ganska rörigt intryck.²¹ Här handlar det inte om en sammanställning, utan koncepthandskriften spretar med alla sina inlagor åt olika håll. Denna handskrift ger jämförelsevis även intrycket av att vara ett bruksföremål. Papperet är generellt mörkare med något slitna och tummade ytterkanter och hörn. Vissa hörn är tydligt märkta av sot och fett. Det är tydligt att protokollen skrevs för att dokumentera det dagliga arbetet på rådstugan och att fungera som ett memorial för rådet. Protokollens funktion som skriftligt minnestöd framkommer även tydligt i etymologin bakom *tänkebok*; både den latinska benämningen *liber memorialis* och den medellågtyska *denke(l)bôk* anknyter till 'att tänka, minnas'.

Merparten av alla texter verkar vara skrivna av Eggert, men det finns flera brev och förslag på domar som är skrivna av andra händer och personer. Exempel på namngivna skribenter är Ericus Martini Wendatius, notarie i Stockholm, och Olof Bure, före detta livmedikus hos Gustav II Adolf och från och med 1633 president vid Åbo hovrätt. På en liten lapp inklistrad på konceptet för 17 september har Olof skrivit ett personligt meddelande till "Mester Eggert" i vilket han hoppas att Eggert får en fin morgon och han i rätten tar upp ett ärende angående Fridrich Willems silverpant. Se exempel (5).

- (5) Godhe wen Mester Eggert, Jag önsker Edher en god morgon och bedher att J wille i dag vpbiudha Fridrich Willems Sölfuerpantar, Sed non expresso meo nomine, och om lögerdag och måndag dermed continuera, Gudhe befallandes etc. O Bure etc. (BoRA, A: 54.)

På lappen finns en med annat bläck tillagd datering som anger 20 augusti, vilket överensstämmer med det datum då konceptet omnämner uppbudet. Se exempel (6).

- (6) Vpbödz Fridrich Wellamßonns sölfwerpantar, huilke d[octo]r Ol. Bure haf. 1 g:n (Koncept av STb 20/8 1634, s. 152 i utgåvan.)

Exemplen illustrerar både stadsskrivarens höga ställning i rådet och skriftens centrala ställning som administrativt arbetsmedel i rådstugan. Där producerades inte bara koncept och renskrifter av den dagliga verksamheten, utan man mottog därutöver en mängd skrivelser och inlagor från olika instanser, både privata och rättsliga, vilka nu finns bevarade tillsammans med excerpterna av tänkeboken i koncept. Man får känslan att texterna bundits in i den ordning de sorterats i den låda de förmodligen låg i när de hittades. Koncepthandskriften ger på det hela taget ett

²¹ Det bör tilläggas att dylikt inte redovisas i utgåvan, vilket understryker vikten av att undersöka handskriften i sin egen rätt.

komplext intryck och inger känslan av att vara en levande artefakt som andas myllret i dåtidens rådstuga.

Renskriften ger ett på många sätt annorlunda intryck. Renskriftsversionen för 1634 är tillsammans med renskriften för 1635 inbunden i ett samtida mörkbrunt skinnband med guld- och blindpressingar och blågrönt snitt. Bokbindare var Marcus Sigfridsson. Måttet på bandet är 31 x 20,4 cm och renskriften för 1634 upptar den förra delen av bandet, som består av 76 i stort sett fulltecknade sidor. Dessa är noggrant planerade med förmarkerade raka yttermarginaler som mäter mellan 3 och 3,5 cm där det finns utrymme att skriva en marginalrubrik till det aktuella ärendet (se bild 2). Det finns även en övre (ca 1,5 cm) och undre (ca 2,5 cm) marginal som har förmarkerats och används som avgränsare, vilket bidrar till handskriftens välplanerade intryck. Stilen är prydlig och ger intrycket av en skrivare som har full kontroll över både innehåll och penna. Det finns inga överstrykningar eller påtagliga felskrivningar. Skiftet mellan ärenden markeras både grafiskt och språkligt. De grafiska markörerna består av en något större anfang, ett litet indrag samt en marginalrubrik. Den språkliga markören består av ett adverbial som reaktiverar rättgångens tid och plats (*samma dagh/sammaledes/i lijka måtto* osv.). På sidan 12 finns dock ett avbrott i handskriften. Skrivaren har påbörjat sin renskrivning av händelserna den 3 mars, men i första ärendet på rad 13 finns en lakun som sträcker sig över drygt 3,5 sida. Här tycks skrivaren sakna det underlag han har behövt för att skriva in texten, därav lämnar han en längre lucka för att, vad man får förmoda, fortsätta arbetet senare. Men detta sker aldrig; istället finns i handskriften infogat två fullteckande blad på vilka skrivaren nedtecknat det aktuella ärendet. Även om dessa två blad är skrivna med samma prydliga handstil innehåller de en del överstrykningar och tillägg. De är skrivna på ett papper som har vikts på flera ledder samt är gulare i färgen. Här har alltså något kommit i vägen för skrivaren som hejdat honom att skriva in ärendet direkt i renskriften. För att hålla reda på bladens inbördes ordning har skrivaren använt metoden att skriva det nya bladets första ord på föregående blad, längst ned i högra hörnet under sista raden. Överlag ger renskriften intryck av att vara en "skrivbordsprodukt" som varit måttfullt brukad. Det är till och med svårt att hitta spår av mänsklig kontakt i form av fingeravtryck eller annat. Sist i bandet finns ett register för både 1634 och 1635. Detta är dock både upprättat och inklistrat vid senare tillfälle.

Sammanfattningsvis visar den filologiska materialanalysen att de två handskrifterna skiljer sig åt på flera sätt. Medan konceptbladen är inbundna i en senare samlingsvolym tillsammans med en mängd andra

skrivelser som inkommit till alternativt tillkommit i rådstugan, är de renskrivna tänkeboksbladen tillsammans med de renskrivna bladen för STb 1635 inbundna i en separat samtida volym. Utformningen understryker versionernas olika användningsområden och mottagargrupp, där koncepten kan ses som minnesanteckningar som var avsedda att användas internt i det dagliga arbetet, medan renskriften tillkommit i syfte att inför intern och extern jurisdiktion sammanfatta (valda delar av) årets verksamhet. Konceptversionen kan alltså med sina nedsmutsade blad, inskjutna lappar, rättelser och anteckningar i marginalerna ses som ett i allra högsta grad levande bruksföremål, medan renskriftsversionen ger intrycket av att vara en arkivkopia som stuvades undan i stadskistan för att sedan knappt röras. I nästkommande kapitel besvarar vi frågan om vad som skiljer versionerna åt innehållsmässigt.

5 Kvantitativ analys: sammanträdesdagar och ärenden i koncept och renskrift

I detta kapitel presenteras en kvantitativ jämförelse av koncept och renskrift med fokus på sammanträdesdagar och ärenden. För att få en så tydlig överblick som möjligt över materialet utgår analyserna från utgåvan. I utgåvan omfattar renskriften s. 1–64 (från 6 januari 1634 till 10 december 1634) och konceptversionen s. 69–227 (från 6 januari 1634 till 10 december 1634). I tabell 1 presenteras det empiriska materialet utifrån variablerna: 1) antalet angivna sammanträdesdagar, 2) antalet ord per version, 3) antalet angivna ärenden per version, 4) antalet ord per ärende i genomsnitt och 5) antalet ord per ärende i genomsnitt exklusive ärendekategorin *uppbud* (se även nedan). För att räkna och definiera vad som är ett *ärende* har vi följt avgränsningen i Pettersson (2017: 71): ”en av tillfälle och tid begränsad händelse som tas upp i rådstugan och som nedtecknats i tänkeboken under ett specifikt datum och som i tänkeboken kan läsas som en fristående textenhet”. Om samma brott behandlas under flera rådstugudagar har vi alltså valt att räkna dem som olika ärenden, även om de innehållsligt hör ihop. Poängen med detta är dels att tydliggöra den rättsliga processen, dels att synliggöra skillnader i hur denna rättsprocess skriftligt dokumenteras i koncept kontra renskrift.

Tabell 1 visar på omfattande skillnader. För det första redovisas i renskriften endast hälften av de sammanträdesdagar som redovisas i konceptet, för det andra omfattar renskriften endast drygt 44 procent av

Tabell 1. Materialöversikt koncept och renskrift för STb 1634.

Version	Antal angivna sammanträdesdagar	Antal ord per version	Antal angivna ärenden	Antal ord per ärende i genomsnitt	Antal ord per ärende i genomsnitt exkl. <i>uppbud</i>
Koncept	70	69 584	917	76	85
Renskrift	35	30 832	199	155	305

textmängden i konceptet, för det tredje återges i renskriften 80 procent färre ärenden än i konceptet. Den mer preciserade översikten visar alltså på flera resultat som förstärker bilden av de olika versionernas egenart och verifierar att de tillkommit med olika syften och för olika användningsområden. Skillnaderna är alltså inte bara markanta, de är mycket markanta. Att skillnaderna är så pass omfattande utesluter möjligheten att tolka renskriften som en mer eller mindre ordagrann kopia, utan skrivprocessen tycks handla om att skapa en mycket redigerad version utifrån konceptets stoff. Analyser av tänkeböcker från andra årtal visar på samma förhållande, exempelvis innehåller 1630 års koncept 850 ärenden medan renskriften innehåller 250 ärenden (Einonen 2005: 31). Den grova sovringsprocessen förefaller sålunda vara en väl utarbetad strategi. Samtidigt är det svårt att veta hur antalet skriftligt redovisade ärenden överensstämmer med den faktiska situationen. Historikerna Marko Lamberg och Piia Einonen (2001: 312) menar exempelvis att tänkeböckerna ”endast anger minimalt vad gäller totalantalet mål”, och att det finns mörkertal som har att göra med att skrivaren inte skrev ned allt som hände i rådstugan. Och eftersom sovringen varit så grov, åtminstone sett till rådstugudagar, antal ord och ärenden, inställer sig frågan om *vad* som sammanfattats och vad som exkluderats?²²

För att få en något mer dynamisk bild av redigeringsprocessen redovisas i tabell 1 variabeln ”ord per ärende”. Beräknat på de två versionernas alla ord och alla olika typer av ärenden, är renskriftens ärenden i genomsnitt drygt dubbelt så långa som ärendena i konceptet. Detta kan rimligen bero på två saker: 1) målen skrevs generellt längre och var mer detaljerade i renskriften och 2) kortare mål ströks i renskriften och fokus lades på de längre och mer komplexa ärendena. Jämför exempel (7) som handlar

²² Frågan om vad en renskrift bör vara är mångfacetterad och aktualiserar även frågan om dombokens (tänkebokens) rättsliga eller juridiska funktion. Följande samtida källor från början av 1600-talet kan sägas representera den officiella normen: 1614 års rättegångsordinantia och 1615 års rättegångsprocess (se Schmedeman 1706, se även Orrman 2007).

om "B. Jöns Hendr. om Erich Berntsons sänn" och (8) som handlar om "Borgmest. Jönns Hendrichsonn" (enligt marginalrubriker).

- (7) Jönns Hendrichsonn præsenterade i rätten de ägor som s. Erich Berntsons sänn tillkomer i ett skrin inlagde. Och efter han inthet är mållsman, begerer hann skillias där ifrå, efter såsom han fann skrifuet och honom lefwererat, så lefwererar han det nu ifrå sigh. Jacob Allert begerer citation på Swen Hansons efterlefwerscha, at hon må swara där till. Resol[utio]: At Swen Hansons hustru schall citeras till näste r[ådstugu] daag. Och Jönns Hend. blif. frij för målsmans dömet. (Koncept av STb 22/1 1634, s. 77 i utgåvan.)
- (8) Sammaledes upstogh i rätten borgmestaren Jönns Hendrichson gifwandes tillkänna, att hann hafwer varit mållsman för s. Johann Berntsonz barn, hafwer och för samma mållsmannsdöme giordtt richtig reda och räkenschap, begerer blifwa där ifrån absolwerat. Elliest præsenterade hann i rätten ett skrijn med någre schrifter och annat, som s. Erich Bernsonns barnn tillkom, för huilke s. Swänn Hansonn hafwer varit förmyndere och icke hann, begärer at hann samma skrijn och inlagde saker måtte blifwa quitt. Och Swän Hanson som rätte mållsman för barnen varit hafwer, måtte swara till barnsens fäderne eller hans efterlefwerscha som räkenschaperne under händer hafwer. Resolutio: Att s. Swänn Hanßonns efterlätne enckia blifwer citerat till näste rådstugu dagh och Jönns Hendrichsonn sejes frij för mållmannzdömet för Erich Berntßonns barn, det han sigh inthet på taget hafwer. (Renskrift av STb 6/1 1634, s. 2 i utgåvan.)

Texterna är exempel på hur motsvarande ärende formuleras olika i koncept och renskrift. Medan koncepttexten består av 85 ord är renskriftstexten nästan dubbelt så lång med 131 ord. I detta fall är alltså texten i renskriften längre och mer detaljerad. Skillnaderna är både språkliga och innehållsliga (jfr exempel 1 och 2 från STb 1626 ovan). Språkligt är renskriften till exempel en mer utbyggd text som ger mer detaljerade beskrivningar samt har ett i högre utsträckning mer juridiskt register i form av ord och fraser (t.ex. *Sammaledes upstogh, mållsmannsdöme, richtig reda och räkenschap, absolwerat, måtte blifwa quitt*). Innehållsligt finns viss diskrepans mellan de två texterna där renskriften innehåller mer information än konceptet, exempelvis om de olika referenternas relation till varandra. I konceptet nämns överhuvudtaget inte att Jöns Henriksson varit målsman för Johan Berntssons barn, endast att Jöns Henriksson vill bli fri från sitt målsmanskap (man antar här att det rör sig om Erik Berntssons barn). I renskriften framkommer dock att Jöns varit målsman för Johan Berntssons barn, inte Eriks, och att det är detta målsmanskap han vill bli friad från. I resolutionen frias Jöns för det målsmanskap som

har aldrig haft (det för Eriks barn). Skillnaderna består både i *omformuleringar* och i *utvidgningar*, men även i en *omdaning* av textens innehåll, vilket kan ses som exempel på redigeringsprinciper (se kapitel 6 för en vidare diskussion).

Beräkningen i kolumn 5 i tabell 1 ovan visar att texterna i renskriften överlag är längre än dem i konceptet, vilket pekar mot en tendens. Samtidigt är det en siffra som inte säger något om individuella ärendens faktiska ordlängd, eller hur längden på texterna varierar beroende på ärendetyp och/eller redigeringsprincip. Om man exempelvis exkluderar alla fall av uppbud, vilket är en ärendekategori som består av mycket korta texter på cirka 8 ord per ärende (se kolumn 6 i tabell 1), förskjuts den genomsnittliga textlängden hos övriga ärenden: 85 ord per ärende i koncept kontra 305 ord per ärende i renskrift. Denna beräkning pekar således mot en ännu större differens vad gäller den genomsnittliga längden på ett ärende i respektive version. Detta sammantaget med att en stor mängd ärenden strukits i renskriften gör det troligt att ett fokus i renskriften är att åter skapa eller sammanställa mål från konceptet som är mer omfattande, något vi återkommer till.

Kategorin *uppbud* bryter dock mot principen att målen blir längre i renskriften. Tvärtom kan de definieras utifrån sin snarlikhet med konceptet, både när det gäller innehåll och språklig formulering. Se exempel (9)–(10) och (11)–(12).

(9)	Frw Kirstin Kursells huus i Gråmunkegränd	3 g:n (Koncept av STb 20/1 1634, s. 73 i utgåvan.)
(10)	Frw Kirstin Kursells huus i Gråmunkegränd	3 g:n (Renskrift av STb 6/1 1634, s. 1 utgåvan.)
(11)	Jacob Feiffz afbrände huus westan till	3 g:n (Koncept av STb 20/10 1634, s. 190 i utgåvan.)
(12)	Jacob Feiffs afbrände huus västan till	3 g:n (Renskrift av STb 20/10 1634, s. 49 i utgåvan.)

I uppbuden överförs konceptets formuleringar i princip oförändrade in i renskriften, vilket visar på ett kodifierat språkbruk. Uppbud är tillika den juridiska handlingstyp som förekommer flest gånger i tänkeboken – i konceptet finns 108 belägg och i renskriften 101 belägg, vilket tyder på den juridiska signifikansen av att informationen finns tillgänglig i båda versionerna. Juridiskt handlar det om överlåtelse eller säljande av arvegods. Enligt landslagen (MEL ÄgB II) var det obligatoriskt att i rätten vid tre tillfällen kungöra att ägarbyte skulle ske, detta för att släktingar

skulle ges möjlighet att återropa sin förköpsrätt. Efter tredje gången kunde köparen få sitt fastebrev och eventuella andra släktingar kunde inte längre hävda arvsrätt. Att i protokolllen få befast att detta förlopp gått riktigt till är rimligen helt centralt både för de enskilda parterna och för rätten, vilket även förekomsten i såväl koncept som renskrift manifesterar. Varför just uppbudena upptas i renskriften kan vara ett sätt för stadsrätten att skriftligt legitimera att den verksamhet som sker i rätten följer föreskrifterna i lagen, på samma sätt som det i domsluten oftast finns en explicit hänvisning till straffparagraf.

En annan källkritisk aspekt som tydligt framträder i tabell 1 är skillnaden i återgivningen av sammanträdesdagar. Medan konceptet redovisar 70 sammanträdesdagar, redovisar renskriften hälften, det vill säga 35 dagar, vilket förstärker bilden av renskriften som en kraftigt bearbetad och gallrad text. Frågan är hur denna sovring gått tillväga. Går det att urskilja principer för urvalet av dagar, och vilka är i så fall dessa? Som framgick ovan tycks ärendetyp spela roll, åtminstone gällande uppbud. Men finns andra principer?

Enligt Magnus Erikssons stadslag (RB II) skulle antalet rådstugudagar vara tre i veckan: ”Thri æru radzstuffw dagha i hwarie wiku; manadagher, odhensdagher ok löghordagher”.²³ Rättsmaterial visar dock att lokala omständigheter och behov tycks styra över hur ofta rådet träffades, vilket innebär att antalet faktiska rådstugudagar varierar runt om i riket.²⁴ I den lilla staden Ekenäs i västra Nyland hölls endast fem rådstugustämmor år 1634 (se Hultman 1913: 30–33, även 2005, renovationer, se också Lönnroth 2007c). I rikets näst största stad Åbo hölls 102 rådstugustämmor samma år (enligt bevarade renovationer), medan det i Stockholm 1634 hölls 70 rådstugustämmor. Även sammankomstens veckodag varierar. I mindre städer tycks man exempelvis haft en bestämd veckodag (Gustafsson 2006: 123), medan man i Stockholm tycks hålla fast vid måndag, onsdag och lördag som rådstugudagar. Utifrån tänkeböckerna är det däremot svårt att dra slutsatsen att man sågs varje stipulerad dag. Lamberg och Einonen (2001: 312) håller det för troligt att rådet kan ha sammanträtt utan att notering om detta finns i tänkeboken eftersom det finns andra

²³ ”Tre äro rådstugudagar i varje vecka: måndag, onsdag och lördag. Då skola fogden och rådmännen komma till rådstugan, för att döma och höra käromål, såsom det tillhör dem,[fotnot] och särskilt de borgmästare och rådmän, som det året skola sitta och döma med fogden, såsom de blevo utsedda vid Valborgsmässan.” (*Magnus Erikssons stadslag*, i *nusvensk tolkning* av Holmbäck & Wessén 1966: 170.)

²⁴ För vidare resonemang om rådet och antalet rådstugudagar, se Lamberg (2001: 201–203) och Pettersson (2017: 43–44). I dessa källor diskuteras även rådmännens plikt känsla gentemot sammankomsterna i rådet.

skriftliga källor (t.ex. brev, räkenskaper och vidimerade fastighetsöverlåtelse) som tyder på det.

Utifrån konceptet för 1634 går dock att utläsa att rådet det året sammanträdde 22 måndagar, 23 onsdagar, 23 lördagar samt 1 torsdag (obs.) och 1 söndag (obs.) – de tre dagarna tycks alltså ha använts lika flitigt. I mars och augusti hade man flest sammankomster (9 respektive 11) och i februari och juni minst (3 respektive 2 gånger). Mönstret i 1634 års tänkebok för Stockholm går igen åtminstone i tänkeböckerna från 1618, 1619 och 1626 (Ericson 1980, Wikström 1990, Lamberg 2001: 198–203), vilket understryker att behovet tycks styra hur ofta man träffades. Samtidigt är det förstås möjligt att rådet sammanträdde utan att det finns en skriftlig notis om detta i konceptet. I detta går bara att spekulera. Det som däremot är tydligt är att renskriften endast redovisar att rådet sammanträtt hälften av dagarna (35 stycken) som finns redovisade i konceptet. Principen tycks ha varit att framför allt återge måndagar som huvudsaklig dag för sammankomster (20 dagar i renskriften), med konsekvensen att onsdagar och lördagar anges mer sällan (6 respektive 7 gånger). Att hälften av dagarna inte redovisas pekar på att detta tycks ha varit oproblematiskt i en renskrift, vilket juridiskt sett är anmärkningsvärt eftersom det innebär att den skriftliga dokumentationen inte överensstämmer med den reella rådstuguverksamheten. En tänkbar förklaring ligger i funktionen med texten. Till skillnad från konceptanteckningarna som skrevs i nära anslutning till den verksamhet den skulle dokumentera, skrevs renskriften i slutet av året. Funktionen är att vara en text som på ett övergripande och tydligt sätt sammanställer valda delar av årets händelser. Om den primära funktionen är att vara en strukturell och funktionell sammanställning av årets verksamhet i vilken skrivaren och medlemmar ur rådet enkelt kan orientera sig bland den information man valt att ha med, är det rimligt att dokumentationen av dagar blir av underordnad vikt. Huvudsaken är att informationen stämmer överlag, vilket den gör sett till redovisade dagar. De dagar som redovisas i renskriften återfinns i konceptet, de är bara färre till antalet.

För att se huruvida det går att skönja någon ytterligare principiell systematik i skrivprocessen från koncept till renskrift har vi noterat varje sammanträdesdag i koncept respektive i renskrift, samt räknat antalet ärenden. Tabell 2 nedan är en sammanställning av denna översikt, som presenteras i sin helhet i bilaga 1. I tabellen redovisas antalet sammanträdesdagar per månad i respektive version, samt antalet ärenden per månad. För att få en uppfattning om hur sovringen slår respektive månad finns en beräkning i andelen dagar/ärenden i renskriften.

Tabell 2. Sammanträdesdagar och ärenden per månad i koncept och renskrift: antal och andel.

Månad	Antal sammanträdesdagar i koncept	Antal sammanträdesdagar i renskrift	Andel dagar i renskrift (i procent)	Antal ärenden i koncept	Antal ärenden i renskrift	Andel ärenden i renskrift (i procent)
Januari	4	2	50,0	46	12	26,1
Februari	3	3	100	28	8	28,6
Mars	9	5	55,6	147	26	17,7
April	7	4	57,1	115	21	18,3
Maj	5	1	20,0	58	5	8,6
Juni	2	1	50,0	5	2	40,0
Juli	4	3	75,0	30	13	43,3
Augusti	11	4	36,4	157	41	26,1
September	4	1	25,0	59	17	28,8
Oktober	9	4	44,4	144	27	18,8
November	7	3	42,9	91	10	11,0
December	5	4	80,0	37	17	45,9
Totalt	70	35	50,0	917	199	21,7

Kartläggningen i tabell 2 (och bilaga 1) visar tydligt att det finns en relativt stor variation mellan antalet sammanträdesdagar per månad, där våren, sensommaren och hösten tycks vara de mest hektiska månaderna. I många städer var sommaren seglingssäsong, vilket syns i antalet rådstugudagar (både i mars/april och i augusti var antalet rådstugudagar vanligen rätt stort). När det kommer till hur många av konceptets sammanträdesdagar som återges i renskriften, verkar det inte finnas en principiell sovring, utan antalet (och andelen) återgivna sammankomstdagar varierar från månad till månad. I februari 1634 redovisas till exempel tre rådstugudagar i såväl koncept som renskrift, men det är samtidigt bara två av dessa som överensstämmer i datum. I konceptet är 8 februari markerat som rådstugudag, ett datum som dock saknas i renskriften (se bilaga 1). På motsvarande vis är 19 februari noterat som sammanträdesdag i renskriften, ett datum som inte redovisas i konceptet. Utöver 19 februari återfinns alla andra datum i renskriften som sammanträdesdagar i konceptet. De

ärenden i konceptet som behandlats under sammanträdesdagar som inte redovisas i renskriften har antingen sovrats bort eller återkommer under ett annat datum i renskriften. Här finns alltså ett glapp mellan versionerna i skrivarens redogörelse över rådets verksamhet och en kanske anmärkningsvärd dateringsfrihet som understryker distansen mellan förhandlingen i rådstugan och renskriftens beskrivning av densamma.

Nästa stora påtagliga skillnad, som vi tidigare varit inne på, rör antalet redovisade fall i respektive version. I de tre sista kolumnerna i tabell 2 ovan redovisas antal (och andel) ärenden per månad och enligt denna uträkning återfinns endast 21,7 procent av konceptets alla ärenden i renskriften.²⁵ Uttryckt annorlunda betyder det att konceptets alla ärenden har reducerats till en femtedel i renskriften. Det är en anmärkningsvärt stor andel, vilket med råge understryker renskriftens kraftigt redigerade beskaffenhet. Det handlar i detta fall knappast om ”omformuleringar och stiliseringar”, utan snarast om utelämnning av en stor mängd ärenden och information, vilket är ett resultat som manar till stor källkritisk medvetenhet. För att få en tydligare uppfattning om vilka ärenden som upptas i renskriften och hur sovringen skett, har vi gjort ett stickprov på två månader, januari och februari, i respektive version. Jämförelsen visar dels på en relativt komplex textstrukturell relation mellan de två versionerna, dels på att innehållet driver redigeringsarbetet.

Av de 74 ärenden som är nedtecknade i konceptet i januari och februari återfinns 25 i renskriften, de resterande ärendena har helt sovrats bort. Sett till dateringsprinciper så är 7 av dessa 25 ärenden daterade samma dag, 7 stycken är daterade ett senare datum och 12 ärenden är daterade tidigare än i konceptet. Detta förklarar exempelvis varför det finns 11 ärenden i renskriften den 6 januari, men endast 2 ärenden samma datum i konceptet (se bilaga 1). Skrivaren tycks alltså förhålla sig relativt fri till dateringen i renskriften, vilket understryker intrycket att renskriftens primära syfte inte är att återge rådstugans verksamhet som den utspelade sig, utan snarare att på ett tydligt sätt sammanfatta ett urval av verksamheten. Inget av de aktuella ärendena är dock daterat senare än 17 mars.

I relation till detta blir just frågan om innehåll högtintressant. Vilka ärenden har uteslutits och vilka ärenden finns kvar? Resultaten är tydliga och visar att Eggert följt en systematisk urvalsprincip i arbetet med renskriften. I renskriften återfinns de ärenden som i konceptet behandlar

²⁵ Även om sovringen inte är jämnt fördelad över årets månader, går det att konstatera att den är konstant pågående. Som minst rekonstrueras per månad 8,6 procent ärenden (maj) och som mest 45,9 procent (december).

brottmål (vilka ofta är av relativt komplex karaktär), *privata* (ekonomiska) *tvister*, *uppbud* samt *föreskrifter* från olika instanser (ofta från kronan). De mål som inte behandlas i renskriften, men som finns många av i konceptet, är ärenden som på olika sätt berör stadsbornas olika göranden i staden, stämningar, pantsättningar, förlikningar, byggnation, utfärdanden av brev, en mängd mindre beslut i omsorgsfrågor och penningfrågor. I exempel (13) och (14) ges två exempel på ärenden som finns i konceptet men som sovrats bort i renskriften.

- (13) Erich Swenson en g[ammal] man om 81 åhr, begerer hiälp af Danwijken. Res[olutio]: At han bekomer 8 t[unn]or åhrligen, doch så huat ¼, 2 t[unn]or. (Koncept av STb 20/1 1634, s. 75 i utgåvan.)
- (14) Krukmakaren Andreas Plate beswärer sigh öfwer Dawid Vngerman, at hann är stämbder någre g[ångor] och inthet kommen. Det berättar wachtmestaren Anders som hono[m] stämbt haf[wer]. (Koncept av STb 22/1 1634, s. 76 i utgåvan.)

En genomgång av alla ärenden i renskriften bekräftar denna urvalsprincip, men med tillägg för kategorierna *upplåtelse* och *borgared*.²⁶ Detta sammantaget gör renskriften till en version med ett mycket specifikt innehåll. Att veta vilken källa man arbetar med och hur den tillkommit blir alltså avgörande för vilka slutsatser man kan dra utifrån materialet, som vi poängterat ovan.²⁷

En anledning till att målen är färre i renskriften är således att skrivaren gallrar bort ärenden utifrån innehåll. En annan orsak är principen att i renskriften sammanfatta all information som hör till ett rättsfall till en sammanhängande text som redovisas under (oftast) ett datum, även om ärendet behandlats fler gånger i konceptet. För att illustrera detta presenteras i tabell 3 en jämförelse mellan koncept och renskrift med fokus på ett brottmål som vi valt att kalla *Måns köttmånglare och tjuvhanden*, i vilket Måns köttmånglare och ”tjuvhanden” står i fokus (ärendet presenteras i sin helhet i respektive version i bilaga 2; se även Eilola & Einonen 2009).

Första gången vi möter Måns i konceptet är den 19 april, då Måns vänder sig till rådstugurätten för att besvara ”sigh öfuer någre lättfärdige som hafwa förwijdt honom hafua stulit hender af en tyf i galgen”. Måns vill att dessa ”lättfärdige” (vilket senare ska visa sig vara en hop med båtsmän) straffas för detta uttalande. Konceptet ger ingen vidare information om

²⁶ Av renskriftens totalt 199 ärenden kan 196 ärenden kategoriseras utifrån dessa sex kategorier. Tre ärenden utgör kategorin *övrigt*.

²⁷ För urvalsprinciper i häradsrätternas protokoll på 1700-talet, se också Virrankoski (1970: 120).

vad rätten svarar i ärendet, men några dagar senare (21/4) finns ytterligare en kortfattad notering om att Måns återkommit till rätten för att göra besvär över en kvinna som även hon anklagar honom för att ha stulit en tjuvhand. Inte heller denna gång står något om vad rätten ger för svar till Måns, men en vecka senare (28/4) är Måns i rätten igen angående samma tjuvhand och denna gång vecklar historien ut sig genom olika vittnesmål, bland annat framgår att fallet varit uppe i underrätten den 28 mars. Två dagar senare (30/4) fortsätter rättegången, och i konceptet skrivs fler vittnesmål ned. Denna omgång avslutas med att en Nils båtsman kallas till rätten för att vittna. Denne Nils tycks dock inte dyka upp, vilket gör att Måns återigen beklagar sig över sin situation inför rätten (10/5). Han får till svar att han "skaffar Nills tillstädes" annars får han ta följderna av det han anklagas för. Nils tycks emellertid aldrig dyka upp, och det sista vi får veta i fallet är att Måns den 14 maj "begerer ändschap med sijn saak".

Utifrån konceptet får vi veta att fallet med Måns och tjuvhanden behandlas vid (minst) sex tillfällen i rådstugan under en treveckorsperiod (19 april till 14 maj). Bilden som målas upp i renskriften skiljer sig åt på flera punkter. Bland annat nämns fallet endast två gånger, daterat den 28 och 30 april. Mycket av innehållet är utelämnat, samtidigt som renskriften, kanske något motsägelsefullt, överlag ger en tydligare och mer sammanhängande bild av ärendets innehåll och rättsförlopp. Samtidigt leder utelämnningen av information till vissa luckor i händelseförloppet på rådstugan. Anmärkningsvärt avslutas texten i renskriften med att "wachtmästaren och mallmfougten" blir beordrade att hitta Nils och de andra båtsmännen och föra dem till rätten. Att Måns begär att fallet ska avslutas nämns inte. Exemplet med Måns köttmånglare och tjuvhanden illustrerar tydligt konceptets och renskriftens skilda konstitution. Medan konceptet med noggrannhet återger rådstugans verksamhet, ges i renskriften en summarisk återgivning av densamma. För att tydliggöra skrivprocessen ges i tabell 3 en överblick av fallet Måns i koncept respektive renskrift.

Tabell 3 visar hur markanta skillnaderna mellan koncept och renskrift i själva verket kan vara. I konceptversionen behandlas ärendet under en längre tidsperiod (sex olika datum) medan renskriften innehåller två datum, vilket framhäver att renskriften avfattades för stadens eget bruk. Hovrätten hade säkert varit intresserad av en noggrannare beskrivning (med alla datum) i ett så pass allvarligt ärende. Detta återspeglas också i antalet ord som handlar om ärendet: konceptet omfattar 1 328 ord och renskriften 553 ord.

Sammanfattningsvis visar den kvantitativa analysen på stora innehålls-liga skillnader mellan de två versionerna. Sett till antalet redovisade sam-

Tabell 3. Fallet Måns köttmånglare och tjuvhanden i koncept respektive renskrift.

	Datum och antal ord						Totalt
Koncept	19 april	21 april	28 april	30 april	10 maj	14 maj	6 dagar
	23 ord	23 ord	687 ord	555 ord	18 ord	19 ord	1 328 ord
Renskrift	–	–	28 april	30 april	–	–	2 dagar
	–	–	213 ord	340 ord	–	–	553 ord

manträdesdagar ligger båda versionerna långt ifrån de tre dagar i veckan som anges i stadslagen med 70 respektive 35 redovisade sammankomster, vilka dessutom är ojämnt fördelade över året (se bilaga 1). Frågan återstår om de dagar som anges i konceptet återspeglar det faktiska rådstuguarbetet eller om även konceptet är en bearbetad version där skrivaren fört protokoll endast vissa dagar, alternativt förhållit sig fri i sin datering av ärenden (se också Karonen 1994, 1995). Skillnaderna understryker att versionerna skapats med skilda syften i åtanke. Medan konceptversionen är utformad utifrån sin funktion som minnesstöd och referensmaterial för den interna verksamheten i rådstugan, är renskriften en tillrättalagd version med arkiverande funktion där endast det viktigaste finns med. Ponerat att renskriften låg till grund för den renovation som skulle sändas till hovrätten, har revisionen rimligen styrts utifrån föresatsen att *anpassa* texten till detta syfte och denna mottagargrupp.

6 Kvalitativ analys: skrivarstrategier och redigeringsprinciper i koncept och renskrift

Den kvantitativa jämförelsen i kapitel 5 visar på att det finns grader av frihet i hur skrivaren väljer att använda konceptet som språklig och innehållslig mall för renskriften. Vissa ärenden utformas i överensstämmelse med konceptets skrivelse, medan andra ändras, exempelvis genom utelämnning av innehåll eller tillägg av information. För att få en uppfattning om vilka strategier skrivaren gjort bruk av i skrivprocessen görs i detta kapitel en systematisk jämförelse av koncept och renskrift. Analysen syftar till att ligga som grund för en diskussion om skrivarens arbete i rådstugan och tidigmodern administrativ skriftkultur.

Utgångspunkten för den jämförande analysen är att skrivaren har tillämpat en uppsättning principer, eller strategier, i arbetet med renskriften. Den kvantitativa analysen ovan visar att dessa principer exempelvis kan handla om *kopiering*, som illustreras i exempel (7)–(10), eller *utelämnning*, vilket tabell 2 tydligt visar. Dessa två återgivningsprinciper, kopiering och utelämnning, kan i sin tur ses som ytterligheter på en redigeringsprincipskala som handlar om olika grader av återgivningsnärhet mellan koncept och renskrift. Det finns fler. För att beskriva dessa har vi hitintills använt termer som *omformulering*, *utvidgning*, *sammanställning*, *omdanning*, *anpassning* och så vidare. Samtidigt som dessa ger en fingervisning om skrivprocessen och den uppsättning av olika redigeringsprinciper som skrivaren använder sig av, går flera av begreppen i varandra. Exempelvis kan skillnaden mellan 'omdanning' och 'omformulering' kanske snarast betraktas som semantisk än som innehållslig – och kan inte alla strategier ses som en slags anpassning till de situationella omständigheter som betingar författandet av renskriften? Resonemangen påvisar svårigheten i att dra tydliga gränser mellan olika strategier; gränserna är alltså inte absoluta. Syftet med vår empiriska analys är emellertid inte att belägga alla eventuella val och överväganden skrivaren ställts inför i sitt skrivarbete, utan syftet är att skapa förståelse över vilka strategier som är de mest övergripande eller centrala och således principiellt viktiga för det övergripande redigeringsarbetet.

I avsnitt 6.1 och 6.2 presenteras två representativa exempeltexter med efterföljande jämförande analys som belyser det texthistoriska och rätts-historiska samspelet mellan textversionerna. Vi har valt att benämna analyserna för fallstudie 1 respektive 2. Fallstudie 1 utgår från ett civilmål i vilket David Feiff vill ha ersättning för ett köp av 14 tunnor sill som den nu avlidna Kristian Wilshusen tidigare köpt av honom. Fallstudie 2 utgår från ett brottmål i vilket murmästaren Mårten anklagas för att ha ärekränkt slot-tets befallningsman Olof Burman. Resultatet av analyserna utgör utgångspunkten för framträdande skivarstrategier i 1630-talets Stockholm.

6.1 Fallstudie 1: David Feiff och Kristian Wilshusens änka

Det första exemplet utgörs av ett civilmål, vilket är en frekvent ärendetyp i Stockholms tänkeböcker. Målet rör en oenighet mellan parterna köp-mannen David Feiff (Pfeif) och Kristian Wilshusens änka angående betalningen av några tunnor sill. I kolumn 1 återges konceptet och i kolumn 2 renskriften. I konceptet har ärendet behandlats vid sex tillfällen (8/10, 13/10, 15/11, 17/11, 1/12 och 6/12). I renskriften har endast ett datum ägnats åt detta ärende (3/12).

Som framgått ovan är ärendet daterat till olika datum i koncept och renskrift (oktober, november och december 1634). Detta är ett tecken på att rätten inte kunnat fatta beslut i målet i lika rask takt som i exempeltext 2 nedan. Tvärtom, i detta fall tar processen två månader från det att åtal för första gången väcks (8/10) till det att dom fälls (6/12). Noterbart är att kärande part (Feiff) väcker åtal vid fyra tillfällen (8/10, 13/10, 15/11 och 1/12). Först tre gånger innan svarande part (Wilshusens änka) alls infin- ner sig i rätten, sedan en fjärde gång (1/12) efter det att saken remitterats till tullhuset (17/11). I konceptet används uttrycken *beswärer sigh öfwer* (8/10 och 13/10) samt *inleggiandes någre beswär/inlegger sine beswär* (15/11 och 1/12) för att språkligt beskriva att man väcker åtal. Att väcka åtal är en central del av rättegångsprocessen och för att den juridiska processen ska gå rätt till måste åtal väckas innan själva rättegången hålls.

R.	Kolumn 1: koncept oktober, november och december 1634	Kolumn 2: renskrift december 1634
1	[---] Elliest beswärer David sigh öf[wer] Willshusens enkia, Claes Allert och flere hans debitorer. [---] [8/10, s. 179 i utgåvan]	–
1 5	David Feiff beswärer sigh öfwer Wills- husens arfwing[ar] och Albrecht Smitt at the äre citerade och inthet komne. [---] Resol[utio]: Schole citeras. [13/10, s. 188 i utgåvan]	–
1 5	Sammaledes kom för rätten Daudid Feiff inleggiandes någre beswär, 1[:o] emot Willshusens enkia om någre lester sill. [---] Resol[utio]: Acterne schole upsökias och parterne citeras. [15/11, s. 206 i utgåvan]	–
1 5 10	Wilshusens fullmächtig Jacob Allert begerer ändschat på sin saak med Dawidh Feif ahnlangande någon sill som war förbruten. Befalltes Jacob, at han tag[e] bewijs af tol- len om sillen är dömbd wara förbruten och Anders Pederson gifue skriftligen bewijs af protocollet, David och af Marten Weivet- zer. Resol[utio]: Saken remitteres till tollén. Arwed David[son] seger att Wilshus[en] köpte sillen af David och efter mästedelen af sillen war elak, confiscerade han alltihop 10 lest[er]. [17/11, s. 209 i utgåvan]	–
1	David Feiff inlegger sine beswär emot Wilshusenns enckia om sillen. Res[olutio]: Att denne saak remitteras till tullhuset. [1/12, s. 216 i utgåvan]	–

1	Wilshusens fullmächtig Jac[ob] Al[lert] beswärer sigh öfwer Dawid Feiff, att han inthet will betala den sillen som han haf.	Sammaledes kom för rätten Jacob Allert, fullmächtig af Wilshusenns efterlefwer-
5	olagligen jnfördt och är odugse. Mårten Jacobson berättar, at Wilshusen sade at Daud Feif hafuer handlat med sijna landzmänn och förseedtt sigh med sillenn.	scha, beswärandes sigh öfwer Dawid Feiff, at han är skyldig worden s. Wilshusen för 14 tunnor förbrutin
10	2 g[ången] sade Willshusen, Dawid war hoos migh och gjorde klartt om sillen, män iagh är förlijcht och står inthet efter hans olegenhet. Daud seger at Wilshusenn haf.	sill, begärer at han måtte blifwa tillhållen och betala hwad den på samma tijdh kåstade. Dawid swarade att
15	ingen sill handlat af hono[m], utan den war betalld. Bokhollarens zedel lyder at a[nn]o 1632 den 30 Sept[embris] äre 14 t[unn]or skätsch sill verbroschen Gut, von Dawid Feif, den Rest ihn widergegeben.	sillen war inthet förbruten, oansedt hon bleef som förbruten inteknat, män efter noga ransakning bleef hon för godh känd, huilken Wilshusen behöllt och
20	Hanns Jsraelson seger at Wilsh[usen] skulle hafua 3 lester, män 14 t[unn]or woro förderfwade, det andra fick han igen. Bokhållaren Jörgen seger at thet är hono[m] befatat at annotera 14 t[unn]or förbrutet godz. Skedde 3 månader för än han blef dödh.	låfwade där före betallning, män efter han strax där är dödh blefwen, och ingen betallning påfölld, begärer hann ännu at han till sin betallning komma kunne. Bleff afsagtt: Alldänstund thet befinnes af Willshusens book, at 14 tunnor sill
25	[---]	schole wara förbrutne, som doch till ingen ordentlig rättegång komne ähre, mykit mindre någon doom där på afgångenn.
30	Emellan David Feiff klagande och Wills-husens erffwingar swarande blef afsagt 6 De[cem]br[is] 1634.	Hwarföre kann rätten inthet annat aftaga, än att Willshusenns arfwingar betala Dawid Feiff samma sill effter dett kiöp som Dawidh kann erhålla, dem emellan wara uprättat. [3/12, s. 60 i utgåvan]
35	Alldenstund thet befinnes aff Willshusenns book, att 14 t[unn]or sill skolle wara förbrutne, som doch till ingen ordentlig rättegång komne ähre, mykit mindre någon doom där på afgången. Hwarföre kan rätten inthet annat aftaga, än at Willshusenns arfwingar betala Dawid Feif samma sill, efter thet kiöp som Dawid kan erhålla, dem emellan wara uprättat. Ut supra. ¹ [6/12, s. 221–222 i utgåvan]	
40		

¹ Obs. fotnot 165 (s. 354 i utgåvan) som här utelämnats: "På separat blad, sedermera inbundet vid den 29 november, finns en i stort likalydande version av domen."

I konceptet beskrivs rättsprocessens olika faser (anklagelse inklusive stämning, rättegångsförhandling och dom) i relation till den tidsrymd det förmodligen tagit från första stämning till domslut. Renskriften ger en mycket annorlunda bild av skeendet. För det första har tidsaspekten redigerats bort (ärendet nämns endast den 3 december), för det andra saknas information om det utdragna stämningsförfarandet, vilket påverkar hur man som läsare uttolkar rättsprocessen och vem som gjort vad i processen. Att den renskrivna versionen utesluter juridiskt central information om vem som är den egentliga käre och svarande, understryker vikten av att som nutida uttolkare vara medveten om att renskriftsversionen inte alltid beskriver alla steg i en rättsprocess. Detta resultat bekräftas i den kvantitativa jämförelsen. En jämförelse mellan datumen avslöjar att det faktiskt är konceptet som daterats senare än renskriften, vilket är överraskande i ett texthistoriskt perspektiv. Renskriften är alltså inte alltid den senaste versionen när det gäller behandlingen av ett visst mål. Processen är mer dynamisk, och detta syns i det språkliga uttrycket.

I början av december behandlas ärendet mångordigt och mångsidigt både i konceptet och i renskriften. Den huvudsakliga behandlingen har ägt rum den 6 december (koncept) och den 3 december (renskrift), men vissa aspekter behandlats även den 17 november (koncept). Antal ord i konceptet är 404 och i renskriften 149, vilket gör att konceptet innehåller 255 ord mer än renskriften. Skillnaden är med andra ord påtaglig.

Referenterna eller deltagarna i målet (som ju är av stor innehållslig vikt med tanke på processen) spelar inte samma roll i båda versionerna. Det är faktiskt bara Wilshusens fullmäktig, borgaren Jakob Allert (Allertz), som (vid sidan av David Feiff) nämns vid namn i båda versionerna. Renskriften innehåller däremot ingen information om vare sig proviantskrivare Anders Pedersson från Norra förstaden och handelsmannen Mårten Wewitzer, eller slottssekreteraren och hauptmannen Mårten Jakobsson, Hans Israelsson och arklibokhållaren Jöran Bengtsson från Norra förstaden. Dessa referenter har utelämnats av skrivaren som alltså utnyttjat skri-varstrategin *utelämnning*.

Då skrivaren återger kärninnehållet i rättsprocessen sammanfattar han en hel del, något som syns tydligt i den valda exempeltexten (strategin *komprimering*). Ärendetypen (civilmål) kan förklara avsaknaden av direkt anföring i båda versionerna, vilka är mer frekvent förekommande i brottmål. Det finns dock vissa undantag. I konceptet återges Mårten Jakobs- sons vittnesutsaga om vad Wilshusen sagt i direkt anföring: "Dawid war hoos migh och gjorde klartt om sillen, män iagh är förlijcht och står inthet efter hans olegenhet" (rad 8–11). Denna formulering är sedermera bort-

redigerad i renskriften. I renskriften är det överlag ont om de sägeverb som finns i konceptet och som vittnar om den muntliga föredragningen i rådstugan: *beswärer*, *berättar*, *sade*, *seger*. I renskriften finns egentligen bara *swarade* i det rättsligt betydelsetunga uttrycket ”Dawid swarade att sillen war inthet förbruten” (rad 11–12).

En språkligt och rättsligt intressant detalj som finns i konceptet men saknas i renskriften har att göra med ”bokhållarens sedel” av den 30 september 1632. Dokumentet har åberopats som bevis i rättsprocessen (rad 14–15) och man kan förmoda att det är av speciell vikt med tanke på ärendetypen (civilmål). Men dokumentet är dessutom intressant av andra orsaker: dels åskådliggör det skrivarens strategi att utelämna ett skriftligt dokument som möjligen har spelat en central roll som bevismaterial, dels är det ett exempel på ett historiskt svenskt-tyskt språkmöte i rådstugan som skrivaren förevigat (jfr namnen *Feiff/Pfeif* och *Wilshusen/Welshuisen*, *sijna landzmänn*). Enligt sedeln är 14 tunnor ”skåtsch sill verbrochen Gut, von Dawid Feif, den Rest ihn widergegeben” (6/12, rad 15–17). Också här är det skrivaren som återgett ordalydelsen i det ursprungliga dokumentet i tänkeboken. Det finns alltså både muntliga vittnesmål och skriftliga dokument som åberopats under processen.

En jämförelse mellan konceptet och renskriften visar att de avslutande formuleringarna i båda versionerna är så gott som identiska (rad 24–40). Det finns endast några smärre ortografiska skillnader mellan versionerna, vilket i och för sig är intressant eftersom skrivaren skulle ha kunnat stilisera sin text ytterligare. Nu får man snarast det intrycket att han endast löst upp en förkortning (måttenheten *tunnor*). Den strategi som skrivaren utnyttjat är alltså *kopiering*.

Exempeltext 1 åskådliggör skrivarens strategier på ett för materialet representativt sätt: han har dragit nytta av olika strategier – först och främst *komprimering* men också *utelämning* och *kopiering* – men arbetet är i hög grad kopplat till ärendetyp och rättsinnehållet i målet.

6.2 Fallstudie 2: Olof Burman och Mårten murmästare

Det andra exemplet är ett brottmål i vilket käre Olof Burman, befallningsman på Stockholms slott, anklagar svarande murmästaren Mårten för ärekränkning. Texten presenteras nedan. På samma sätt som ovan återges i kolumn 1 konceptet och i kolumn 2 renskriften. Renskriften är längre än konceptet.

Till skillnad från exempeltext 1 så återges ärendet en gång i respektive version. Det är daterat till den 10 maj i konceptet och 12 maj i renskriften

och kan beskrivas som relativt okomplicerat, vilket har som konsekvens att rätten kan fatta beslut i målet samma dag. Inga ytterligare vittnen eller bevis behöver inväntas. Renskriften är med sina 282 ord cirka 20 procent längre än konceptet (229 ord), vilket pekar mot att skrivaren valt att vara något mer utförlig i sina beskrivningar i denna version. På rad 8 i renskriften preciseras exempelvis anledningen till att Mårten blir ombedd att arbeta med Hans Majestäts (Gustav II Adolf) grav, och på rad 31–33 (i renskriften) anføres att Mårten inte minns om han sagt något otillbörligt till vaktmästarna (*män inthet kommer hann i hugh, det han dem något otillbörligen swarat hafwer*), vilket inte nämns i konceptet. På motsvarande sätt finns i konceptet information som inte tas upp i renskriften, exempelvis hävdar Mårten i konceptet att vaktmästarna rev skjorta och handskar av honom (rad 12–13). Här handlar det således inte om *utvidgning*, utan om *utelämnning* av information.

R.	Kolumn 1: koncept maj 1634	Kolumn 2: renskrift maj 1634
1	Befallningsmannen på H[ans]	Sammaledes kom för rättenn
	Gref. N[ådes] fälltherrens befall-	befallningsmannen på slåttet Oluff
	ning beklagar sigh öfuer Mårtenn	Burmann högeligen sigh beswärandes
5	murmestare, at han haf. skamligen	öffwer Marten murmestare, huru
	öfuerfallet hono[m] med ärerörige	skamligenn han hafwer honom med
	ord, när han förmant honom at	ärerörige ordh öfwerfallet, när han
	gå på arbete i klöstreet på H. M:ts	blef förmant at gå till clöstret och
	begrafningh, full och drucken skälltt	arbeta på H. Kongt[lige] May:tz graaf,
10	honom. Mårten swarar, ar [sic] han	efter begrafningen med thet allraförsta
	stog på Nills Bielkes arbete och blef	tillstundade och grafwen måste wara
	upkallat, kastade befallningsmannen	färdigh. Då hafwer Mårten ibland
	hono[m] i tornet, wachtmest[arne]	annat swarat, jagh hafwer nu ingen
	refue skiörtet, handschene af honom.	lägenhet at gåå i clöstret, jagh arbetar
15	Befallnings[mannen] suarade, at han	hoos een så godh herre som dän I
	sände inthet efter hono[m], utan efter	kunne tiäna, rychte ut knijffwen, ban-
	ålldermannen. När han kom, drog	nades och swor, gick där med på sitt
	hann ut knifwen sade, för än iagh	arbete uti h[err] Nills Biälkes huus.
	skal i tornet, så schall iagh för sticka	Där togo wachtmesterne honom och
20	knijwen i lifwet på migh. Ållderma-	förden på slåttett och när de kommo
	nen seger, at bud kom till hono[m] af	till Smedegården med honom, drog
	slotzfogten, at hann skulle skaffa mur-	hann ut knijffwen och sadhe, för änn
	mestere till clöstret, togh alltså 2 andre	iagh går i fängelset, så will iagh sticka
	mestere med sig. J thett kom Mårten	knijffwen i lijfwet på migh. Då togo de
25	och brukade munnen på slåtzfogten,	knijffwen af honom och satte honom
	war full och galen, wille inthet föllia	in till deß han hade suffwit ruset af
	wachtmestaren, då nödgades han låta	sigh. Mårten swarade at när han stogh
	föran i Smedegården. Fogten sade, at	på muren i h[err] Nills Bielkes hus
	Mårten hade suarat, iagh arbetar hoos	och arbetade, kommo 2 wachtmestere,
	en så god herre som I kunne tiäna.	honom med geweldtt ifrå arbetet fast-
30	Wachtmest[aren] sade, at han hade	tagandes och förden på slåttet genest

35	uth knifwen och bannades, då togo de knifwen af hono[m] till wijdere besked, at hann icke skulle skada sigh eller dem. Resolut[io]: Rätten kan inthet befrija hono[m] för thet <12 cap. i konungz balken och thet> sidsta i konungs balk[en] och böte 20 dal[er] gått mynt. [10/5, s. 127 i utgåvan]	i Smedegården, män inthet kommer hann i hugh, det han dem något otilbörligen swarat hafwer. Ållder-mannen berättade, at när han bekom befallningsmannens budh, at hann skulle skaffa murmästare till clöstret, togh hann 2 med sigh och gick till honom. J thet samma kom m. Mårten full och galin, och brukade munnen på befallningsmannen och wille inthet föllia wachtmästaren. Då förde de honom på slättet, efter han inth[et] wille ahntaga arbetet på graffwen med the andre murmestarne.
40		Resolutio: Rätten kann inthet befrija honom för dett sidste cap. uti konungz balken i stadzlagen, uthan saakfäller honom till 20 daler hwitt mynt. [12/5, s. 27–28 i utgåvan]
45		

Jämförelsen visar att det därutöver finns exempel på *omformuleringar*, även om sakinnehållet i stort är detsamma. Ett exempel på lexikal nivå är att Mårten anføres säga *tornet* i konceptet (rad 12 och 18), men *fängelset* i renskriften (rad 22). Ett annat exempel på lexikal och grammatisk nivå är formuleringen av anklagelsen i målets inledning. I konceptet används verbet *beklaga* i presens (*Befallningsmannen [...] beklagar sigh öfuer Mårtenn murmestare*), medan samma procedur i renskriften beskrivs med verbet *beswära* i presensparticip (*befallningsmannen på slättet Oluff Burmann högeligen sigh beswärandes öffwer Marten murmestare*). Denna förändring i verbböjningen i den inledande anföringsfrasen är inte unik (se t.ex. exempeltext 1), utan följer ett väl etablerat redigeringsmönster enligt principen: presens i koncept → presensparticip alternativt preteritum i renskrift. Se exempel (15) och (16).

- (15) Jåhan Schönbeckz broders datters arfwing. fullmechtig Nills Hanson i Köpingh *fordrar* besked på thet arf Schönbechs broders datter är tillfallet. (Koncept av STb 6/8 1634, s. 143 i utgåvan, vår kursiv.)
- (16) Samma dagh kom för rättenn Nills Hanßon borgmestare i Kiöping, *begärandes* beskeed på thet arff som Johann Schönbeckz broders datter schall wara tillfallet. (Renskrift av STb 6/8 1634, s. 32 i utgåvan, vår kursiv.)

Jämförelser med STb 1626 i koncept och renskrift visar på samma mönster av att i renskriften formalisera den inledande frasen till att innehålla information om tid (*samma dagh/sammaledes/uti lika måtto*) och plats (*rätten*). Detta sätt att inleda ärenden går – åtminstone i Stockholms råd-

stuga – tillbaka till 1400-talet och är en direktöversättning av den länge brukade latinska frasen *eodem die* 'samma dag' (Pettersson 2021: 352).

Sett till deltagarna följer renskriften innehållsmässigt konceptet i stort med samma uppsättning referenter, vilket alltså skiljer sig från exempeltext 1 i vilket antalet deltagare var färre i renskriften. Däremot finns en del språkliga skillnader i hur referenterna beskrivs och antalet gånger de nämns. Exempelvis är antalet anafora pronomen relativt sett högre i renskriften än i konceptet, vilket skulle kunna tyda på att de tematiserade referenterna struktureras som mer prominenta i renskriften (se Teleman m.fl. 1999: 290–292). Detta textmönster ligger i linje med den övergripande strukturen i texterna. Medan konceptet byggs upp av sex delar i vilka de olika deltagarnas vittnesmål anföras, så komprimeras dessa i renskriften till fem anföringar. Exempelvis flyttas fogdens vittnesmål på rad 27–29 i konceptet till en tidigare taltur i renskriften (rad 13–15), vilket gör att fogden har en färre taltur i renskriften. Innehållsligt sett finns dock samma information med, skillnaden ligger i hur den organiseras språkligt.

Tidigare studier av renskrifter visar att direkt anföring i princip enbart används i flerpartsmål och i synnerhet i brottmål (Pettersson 2017: 93). I civilmålet om Wilshusens änka (exempeltext 1) förekommer en direkt anföring i konceptet, men i renskriften har denna språkhandling gjorts om till en indirekt anföring. I ovan anförda brottmål ser processen något annorlunda ut: dels återges de två direkta anföringar som finns i konceptet (rad 17–19 och 28–29) i renskriften (rad 21–23 och 12–15), dels utvidgas den första anföringen i renskriften med tillägget ”jagh hafwer nu ingen lägenhet at gåå i clöstret” (rad 12–13). Det är intressant att skrivaren i den anförande satsen beskriver att Oluff Burman säger att Mårten ”ibland annat” sagt detta, vilket, tillsammans med den språkliga formen, ger sken av att vittnesutsagan ligger nära den muntliga repliken, samtidigt som annat som Mårten ska ha yttrat har utelämnats.²⁸

Till skillnad från exempeltext 1 så finns det i exempeltext 2 ingen egentlig skillnad i användningen av sägeverb och anföringsfraser i de två versionerna. I konceptet används *beklaga*, *förmana*, *svara*, *säga*, *bruka munnen*, och i renskriften *besvära*, *förmana*, *svara*, *säga*, *berätta*, *bruka munnen*. I detta fall används sålunda ett minst lika diversifierat sätt att beskriva den muntliga interaktionen i båda versionerna.

²⁸ Forskning med inriktning på frågor om återgivning av tal i historiska rättegångsprotokoll har framför allt bedrivits inom den historiska pragmatiken. Inom nordistiken kan hänvisas till arbeten av Lönnroth (2007a) och Falk (2011), se även anförd litteratur i Falk (2011: 39–40).

I den avslutande domen (*resolutio*) följer renskriften konceptet relativt nära – att beskriva det som en tillämpad kopieringsstrategi ligger nära till hands. Samtidigt finns smärre förändringar: en formulering har strukits ("thet 12 cap. i konungz balken och"), en har lagts till ("i stadzlagen") och två har omformulerats ("gått mynt" → "hwitt mynt", "böte" → "uthan sakfäller honom till"). Trots att de språkliga förändringar som görs i denna avslutande dom inte är särskilt omfattande, tillämpar skrivaren de skrivstrategier som används i målet i stort. Han kopierar, utelämnar innehåll/text, lägger till innehåll/text och omformulerar. Strategierna tillämpas således på textuell mikro- och makronivå.

7 Avslutande diskussion: från koncept till renskrift

I denna artikel undersöker vi relationen mellan koncept och renskrift av Stockholm stads tänkebok 1634 med fokus på empiriska jämförelser. Utöver en presentation av källmaterialet och skrivaren Eggert Aurelius Matsson består undersökningen av tre delanalyser i vilka vi jämfört koncept med renskrift: en materialfilologisk analys (kapitel 4), en kvantitativ analys med fokus på övergripande innehållsliga aspekter (kapitel 5) och en kvalitativ analys med fokus på skrivartekniska strategier (kapitel 6). Den springande punkten i undersökningen är en allmänt vedertagen uppfattning inom domboksforskningen (i tvärvetenskaplig bemärkelse) att språket i renskrifter har "omformulerats och stilsiterats", dock saknas empiriska studier av denna textprocess. Med denna analys har vi velat kasta nytt ljus över det dynamiska förhållandet mellan en konceptdombok och en renskriven version av denna. Temat hör till de forskningsfrågor inom den tidigare forskningen som med jämna mellanrum adresseras, men som har förblivit obesvarade. Gällande STb 1634 har exempelvis de "många och omfattande" avvikelserna mellan koncept och renskrift redan tidigare konstaterats av redaktören till utgåvan, samtidigt som avvikelserna inte kommenteras närmare (Elthammar 2008, utan paginering). Med denna undersökning har vi angripit frågan empiriskt, även om vi vill argumentera för att teoretiska aspekter kopplat till skrivprocessen är minst lika centrala för vår tvärvetenskapliga förståelse av vilket material vi har att göra med och vilka frågor ett källmaterial kan besvara.

Avvikelserna mellan koncept och renskrift är många och omfattande, och analyserna visar att renskriften är en i hög grad redigerad text: i renskriften redovisas hälften av konceptets rådstugudagar, den innehåller en

femtedel av i konceptet redovisade ärenden och är hälften så omfattande i totala antalet ord. Samtidigt är det enskilda ärendet i genomsnitt längre i renskriften än i konceptet, och vid närmare jämförelser är det tydligt att det finns en systematik i sovringen. Exempel på en dylik systematik är att samla all information som rör ett ärende i en text trots att samma mål i konceptet tas upp under flera olika dagar. Detta leder till att den genomsnittliga textmängden per ärende blir högre i renskriften, även om enskilda ärenden kan vara kortare (jfr fallstudie 1). En annan strategi tycks vara att stryka merparten av de ärenden som rör smärre frågor. Generellt återges således sex olika typer av ärenden i renskriften: grövre brottmål, ekonomiska uppgörelser/tvister, borgared, upplåtelse, uppbud samt information från högre instans. Gemensamt för dessa kategorier är att de i mångt och mycket dokumenterar och på ett övergripande och systematiskt sätt sammanfattar ärenden och omständigheter som kan antas vara viktiga för stadens styrelse, men även för enskilda stadsbor, att kunna återkomma till för att kontrollera vad som exempelvis dömts eller vem som är skyldig vem vad.

Den innehållsliga redigeringen påverkar även den övergripande textstrukturen. Konceptet är organiserat utifrån en återberättande struktur där varje anteckning i tur och ordning beskriver händelser i rådstugan i, vad man får man förmoda, relation till när de inträffat. Denna återberättande struktur präglar naturligtvis även texterna i renskriften, men utifrån principen att skriva en sammanhållen text som innehåller alla händelser kopplat till ett ärende under en rubrik. Dessa övergripande textstrukturella skillnader framkommer mycket tydligt i fallstudie 1. I utgåvan till 1624 och 1625 års tänkeböcker beskriver redaktörerna att denna omfattande redigeringsprocess sker "i enlighet med det officiösa syftet med versionen" och att en "juridisk verklighet har skapats, mycket skild från den upplevda verkligheten" (Olsson & Särnqvist 1979: 5). Funktionen och syftet med versionerna driver fram två olika textutformningar. I renskriften arkiveras rådets verksamhet, vilket ställer krav på överblickbarhet och ett sammanfattat innehåll. Konceptanteckningarna präglas istället av sin koppling till att beskriva den dagliga verksamheten så som den utspelas sig, vilket resulterar i en större mängd texter av olika slag och en större strukturell oreda.

Genom kvalitativa närläsningar av två exempeltexter har vi identifierat fem övergripande skriverstrategier som vi menar att skrivaren använt sig av i processen att skapa en renskriven version av konceptanteckningarna, och som alltså är principiellt viktiga för det praktiska regeringsarbetet. Dessa är:

- kopiering
- omformulering
- utvidgning
- komprimering
- utelämning

Som vi tidigare varit inne på så skulle de olika strategierna kunna ses i ljuset av empirisk textnärhet mellan koncept och renskrift. Vid kopiering råder samstämmighet mellan koncept och renskrift och vid utelämning råder ingen samstämmighet. Strategierna däremellan varierar i sin grad av närhet. Uppställningen graderar dock inte strategierna hierarkiskt med avseende på hur ofta de används. Den kvantitativa analysen pekar mot att utelämning och komprimering är två av de mest nyttjade strategierna, medan kopiering tycks vara förbehållet vissa typer av ärenden samt (delar av) domslut. Av samma orsak är det rimligt att antaga att skrivaren oftare har anledning att omformulera konceptets formuleringar i renskriften än att lägga till information genom utvidgning. En aspekt som bildar ett sammanhängande helt i många rättshistoriska studier har att göra med tolkning och översättning i och utanför rådstugan, något som vi dock inte beaktat i denna studie.

Resultatet pekar inte enbart på en komplex innehållslig och språklig relation mellan de två versionerna, utan även på vikten av att analysera texten (i vid bemärkelse) utifrån sina kontextuella ramar och sitt syfte (se t.ex. Carlquist 2002: 10). Som tidigare påpekats skiljs koncept och renskrift åt genom skillnader i ”det officiösa syftet” (Olsson & Särnqvist 1979: 5), vilket i mångt och mycket är den enkla förklaringen till olikheterna. Att versionerna tillkommit med olika syften blir särskilt tydligt i mötet med den fysiska handskriften. Konceptexcerpternas materialitet vittnar om en funktion och ett bruk som i allra högsta grad är verksamhetsnära. I jämförelse med renskriften ger konceptet ett tydligt intryck av fysisk beröring, både när det gäller mängden redigering genom överstrykningar och spåren av sot och fett – detta är protokoll som redigerats, använts och lästs av sin samtid. Att konceptanteckningarna är inbundna i samma band som andra skrivelser utfärdade alternativt mottagna i rådstugan understryker intrycket av konceptversionen som en text som i huvudsak är tillkommen som skriftligt minnesstöd att användas inom den egna verksamheten, både som brukstext i det dagliga arbetet och som underlag för renskriften. Renskriftens välorganiserade ark och systematiskt genomarbetade texter utan vare sig felskrivningar eller korrektior visar dels på dess sammanställande och arkiverade funktion, dels på

renskriften som en av samtiden högt värderad text som man lagt mycket tid och möda på. Sammantaget vittnar handskrifterna om en hög grad av yrkesprofessionalitet och en rådstuga med ändamålsenlig textproduktion och väl utarbetad skriftpraktik.

Den erfarna stadsskrivaren Eggert Aurelius Matsson har ombesörjt de olika protokollen med en van hand som vet hur man i skrift strukturerar och sammanställer en tydlig och väl sammanhållen text utifrån en (ibland inte oansenlig) mängd både kortfattade och långa vittnesbeskrivningar. Eggert Matsson är den ende skrivarhanden som kan identifieras, men döljer sig onämnda medarbetare bakom den slutliga produktionen? Arbetade 1600-talsskrivaren i likhet med skrivaren på medeltiden ensam, eller fanns där medarbetare som inte tydligt framkommer i källorna? Här krävs noggrannare paleografiska undersökningar.

Vi vill även lyfta fram en annan aspekt hos skrivaren, nämligen hans roll som en historisk maktspelare. Det är skrivaren som väljer hur verksamheten i rätten förevigas i skrift, vems röst som får komma till tals, vilka texter som förs vidare, och vilka perspektiv som skrivs fram alternativt förpassas till gömmorna. I tidigare forskning refererar man till *scribal intervention* för att sätta fingret på skrivarens möjlighet till intervention och ingrepp (Grund m.fl. 2004: 165, not 7). Visserligen vet vi inte vilken möjlighet borgmästare och råd hade när det kom till att lägga sig i det praktiska redigeringsarbetet, men med tanke på att Gustav II Adolf i en proposition till prästerskapet 1620 klagar på den låga bildningsnivån inom magistraten (Pettersson 2017: 47), är det rimligt att skrivaren fortfarande under 1600-talet hade kontroll över vilka texter som producerades inom rådstugan. Han har utan tvekan spelat en central roll i uppbyggnaden av administrativ litteracitet i tidigmoderna Sverige.

Avslutningsvis vill vi framhålla vikten av empiriska jämförelser eftersom de ökar vår källkritiska medvetenhet om förhållandet mellan koncept och renskrift. Versionen vi använder påverkar de frågor forskaren kan ställa, och ävenledes vilka svar man kan få. Detta gäller oavsett disciplinär hemvistelse. I fortsättningen kommer vi att fördjupa analysen ytterligare genom att fokusera på den teoretiska och metodiska aspekten, det vill säga rätttegången som skrifthändelse. Det saknas fortfarande en teoretisk modell som utgående från äldre svenskt material åskådliggör och visualiserar hur det ursprungligen muntliga yttrandet överförs till koncept och renskrift.

Källor

Stockholms stads tänkeböcker från 1592. Utgivna av Stockholms stadsarkiv. Del XIII 1622–1623. Redigerad av Sven Olsson & Naemi Särnqvist. Stockholm 1978.

Stockholms tänkeböcker från år 1592. Utgivna av Stockholms stadsarkiv. Del XV 1626. Redigerad av Lars Wikström. Stockholm 1990.

Stockholms tänkeböcker från år 1592. Utgivna av Stockholms stadsarkiv. Del XXII 1634. Redigerad av Bo Elthammar. Stockholm 2008.

Stockholm, Stadsarkivet:

Borgmästare och råds arkiv före 1636, SE/SSA/0091/A/44, Tänkeböcker i renskrift, 1634–1635.

Borgmästare och råds arkiv före 1636, SE/SSA/0091/A/54, Tänkeböcker i koncept, 1633–1634.

Riksarkivet, ArkivDigital:

Svea Hovrätt Advokatfiskalen Stockholms län (AB) EXIc:1 (1622–1627), bild 40 (AID: v404719a.b40, NAD: SE/RA/42042202), <https://app.arkivdigital.se>.

Litteratur

”Aegidius Matthiae Upsaliensis Aurelius”, urn:sbl:18919, *Svenskt biografiskt lexikon* (art. av B. Boëthius med bidrag av G. Eneström och E. Rodhe), hämtad 2022-10-12.

Asdal, K. & Berge, K. L. & Gammelgaard, K. & Riiser Gundersen, T. & Jordheim, H. & Rem, T. & Tønnesson, J. L. (2008): *Tekst og historie. Å lese tekster historisk*, Universitetsforlaget, Oslo.

Blomqvist, O. (2022): ”dhen Quarn som wedh Sataman saaren korffuan ete-län puolen saaren rannalla ähr wpbygdh’ – Flerspråkiga lägesbeskrivningar i 1600-talets finländska domböcker”. *Genos* 3/2022, s. 196–210.

Brun, F. de & Elgenstierna, G. & Simonsson, I. & Östman, N. (1915–1918): *Stockholms rådhus och råd. Festskrift utgifven till minne af nya rådhusets invigning hösten 1915. Del II. Matrikel öfver borgmästare och rådmän samt stads- och magistratssekreterare i Stockholms stad och Norra förstaden*, Stockholm.

Busing, C. (2007): ”Efter Sweriges laagz medtgiffth och Nemndenes Jaa dömde jach: Lagreferenser i dombok”. H. Lönnroth (red.), *Domboken som filologiskt och historiskt forskningsobjekt*, Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet, Uppsala, s. 9–23.

Busing, C. (2009): *Textbruk i en häradsrätt på 1500-talet: en receptionsfilologisk undersökning av Dalarnas äldsta dombok*, licentiatavhandling, Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet, Uppsala.

- Bäckvall, M. (2017): "Description and Reconstruction: An Alternative Categorization of Philological Approaches". H. Lönnroth (red.), *Philology Matters! Essays on the Art of Reading Slowly*, Brill, Leiden, s. 21–34.
- Carlquist, J. (2000): "Och war thetta huss lagbudit, lagstondit och hembudith. Om husköp och formelartat språkbruk i Stockholms stads tänkeböcker". L.-E. Edlund (red.), *Studier i svensk språkhistoria 5. Förhandlingar vid femte sammankomsten för svenska språkets historia Umeå 20–22 november 1997*, Umeå universitet, Umeå, s. 101–116.
- Carlquist, J. (2002): *Handskriften som historiskt vittne. Fornsvenska samlingshandskrifter – miljö och funktion*, Sällskapet Runica et Mediævalia, Stockholm.
- Carlquist, J. (2017): "Philology as Explanation for Historical Contexts". H. Lönnroth (red.), *Philology Matters! Essays on the Art of Reading Slowly*, Brill, Leiden, s. 75–96.
- Claridge, C. (2018): "Now in the historical courtroom". *Journal of Historical Pragmatics* 19:2, s. 223–242.
- Eilola, J. & Einonen, P. (2009): "Peukalot silkkirievussa. Ruumis ja ruumiinjäsenet noituudessa ja taikuudessa". J. Eilola (red.), *Makaaberi ruumis. Mielikuvia kuolemasta ja kehosta*, Finska Litteratursällskapet, Helsingfors, s. 185–240.
- Einonen, P. (2005): *Politiittiset areenat ja toimintatavat. Tukholman porvaristo vallan käyttäjänä ja vallankäytön kohteena n. 1592–1644*, Finska Litteratursällskapet, Helsingfors.
- Einonen, P. & Impola, P. (2021): "Tuomiokirjat". P. Impola m.fl. (red.), *Vanhojen käsialojen lukuopas*, Gaudeamus, Helsingfors, s. 147–154.
- Elthammar, B. (2008): "Inledning". B. Elthammar (red.), *Stockholms tänkeböcker från år 1592. Utgivna av Stockholms stadsarkiv. Del XXII 1634*, Stockholm, utan paginerings.
- Ericson, L. (1980): *Stockholms stads tänkeböcker omkring 1620. En källkritisk undersökning*, 60-poängsuppsats, Historiska institutionen vid Stockholms universitet, Stockholm.
- Ericson, L. (1988): *Borgare och byråkrater. Omvandlingen av Stockholms stadsförvaltning 1599–1637*, Kommittén för Stockholmsforskning, Stockholm.
- Falk, E. (2011): *Verbala förolämpningar i 1630-talets Uppsala. En historisk talaktsanalys*, Uppsala universitet, Uppsala.
- Förvaltningshistorisk ordbok*, Svenska litteratursällskapet i Finland 2016, <http://fho.sls.fi>, hämtad 2023-03-28.
- Grund, P. & Kytö, M. & Rissanen, M. (2004): "Editing the Salem Witchcraft Records: An Exploration of a Linguistic Treasury". *American Speech* 79:2, s. 146–166.
- Gustafsson, S. (2006): *Svenska städer i medeltidens Europa. En komparativ studie av stadsorganisationen och politisk kultur*, Stockholms universitet, Stockholm.
- Hafström, G. (1969): *De svenska rättskällornas historia*, 7:e uppl., Studentlitteratur, Lund.
- Hultman, E. (utg.) (1913): *Ekenäs stads dombok 1623–1660*, Ekenäs-samfundet, Helsingfors.
- Hultman, E. (utg.) (2005): *Ekenäs stads dombok 1623–1675*, elektronisk utgåva av Harry Lönnroth, Tampere University Press, Tammerfors, <http://tampub.uta.fi/handle/10024/65748>, hämtad 2023-03-28.

- Impola, P. & Karonen, P. & Lönnroth, H. (2020): "Språkbruk i svenska städer under tidigmodern tid. Ny metod för att analysera ordförrådet i domböcker från 1600-talet". *Historisk Tidskrift för Finland* 105, 2020:3, s. 267–291.
- Impola, P. & Pettersson, T. & Lönnroth, H. & Karonen, P. (2023): "Med domboken som (språk)historisk källa. En tvärvetenskaplig syntes av domboksforskning i Finland och Sverige, ca 1950–2020". *Historisk Tidskrift* 143:2, s. 197–223.
- Inger, G. (1980): *Svensk rättshistoria*, Liber Ekonomi, Malmö.
- Jarrick, A. & Söderberg, J. (1998): *Odygd och vanära. Folk och brott i gamla Stockholm*, Rabén Prisma, Stockholm.
- Johansson, K. G. (2017): "Intertextuality and the Oral Continuum: The Multidisciplinary Challenge to Philology". H. Lönnroth (red.), *Philology Matters! Essays on the Art of Reading Slowly*, Brill, Leiden, s. 35–57.
- Karonen, P. (1994): *Kämnerinoikeudet Suomen kaupungeissa suurvalta-ajan alkupuolella (noin 1620–1660)*, Jyväskylän universitet, Jyväskylä.
- Karonen, P. (1995): "Raastuvassa tavataan". *Suomen kaupunkien hallinto- ja oikeuslaitoksen toimintaa ja virkamiehiä suurvalta-aikana*, Jyväskylän universitet, Jyväskylä.
- Karonen, P. (2005): "Perspektiv och metoder inom domboksforskningen i Sverige och Finland cirka 1990–2005". H. Lönnroth (red.), *Domboken som filologiskt och historiskt forskningsobjekt*, Uppsala universitet, Uppsala, s. 25–43.
- Karonen, P. & Hakanen, M. (red.) (2017): *Personal Agency at the Swedish Age of Greatness 1560–1720*, Finska Litteratursällskapet, Helsingfors.
- Kryk-Kastovsky, B. (2000): "Representations of orality in early modern trial records". *Journal of Historical Pragmatics* 1:2, s. 201–230.
- Kytö, M. & Walker, T. (2003): "The Linguistic Study of Early Modern English Speech-Related Texts. How 'Bad' Can 'Bad' Data Be?" *Journal of English Linguistics* 31:3, s. 221–248.
- Lamberg, M. (2001): *Dannemännen i stadens råd. Rådmanskretsen i nordiska köpstäder under senmedeltiden*, Stockholmia förlag, Stockholm.
- Lamberg, M. & Einonen, P. (2001): "Från domstol till stadsstyrelse. Stockholms rådsförvaltning i förändring ca 1500–1600". *Historisk Tidskrift för Finland* 86, 2001:3, s. 305–331.
- Lönnroth, H. (2003): "Domboksutgivningen i Finland. En kritisk översikt". *Arkiv för nordisk filologi* 118, s. 179–196.
- Lönnroth, H. (2007a): "'Karlar, inttet will iagh sittia och äta eller dricka medh denna mannen'. Citatmeningar i en finländsk dombok i sent 1600-tal". *Arkiv för nordisk filologi* 122, s. 181–247.
- Lönnroth, H. (2007b): *Ekenäs stads dombok 1678–1695. I: Rättsfilologisk studie av en 1600-talshandskrift*, Finska Vetenskaps-Societeten, Helsingfors.
- Lönnroth, H. (2007c): *Ekenäs stads dombok 1678–1695. II: Filologisk utgåva med kommentar och register*, Finska Vetenskaps-Societeten, Helsingfors.
- Lönnroth, H. (2016): "Filologi i Facebooks tidevarv – vad, hur och varför?" D. Andersson m.fl. (red.), *Studier i svensk språkhistoria 13. Historia och språkhistoria*, Umeå universitet, Umeå, s. 31–49.

- Lönnroth, H. (2020): "Philology". *Oxford Research Encyclopedia of Literature*, Oxford University Press, Oxford, <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190201098.013.999>, hämtad 2023-03-28.
- Magnus Erikssons landslag enligt *Cod. Ups. B23*. Utgiven av Per-Axel Wiktorsson, Svenska fornskriftsällskapet, Uppsala 1989.
- Magnus Erikssons stadslag. I nusvensk tolkning av Åke Holmbäck och Elias Wessén, Institutet för rättshistorisk forskning, Lund 1966.
- Moberg, L. (1989): *Lågtyskt och svenskt i Stockholms medeltida tänkeböcker*, Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, Uppsala.
- Olsson, S. & Särnqvist, N. (1979): "Förord". S. Olsson & N. Särnqvist (red.), *Stockholms tänkeböcker från år 1592. Utgivna av Stockholms stadsarkiv. Del XIV 1624–1625*, Stockholm, s. 5–6.
- Orрман, E. (1994): "Historiska källor till studiet av svenskan i Finland från medeltid till 1600-tal". *Folkmålsstudier* 35, s. 83–96.
- Orрман, E. (2007): "Föreskrifter och praxis rörande domböcker i det svenska riket samt domboksbeståndet i finska arkiv intill 1809". H. Lönnroth (red.), *Domboken som filologiskt och historiskt forskningsobjekt*, Uppsala universitet, Uppsala, s. 45–60.
- Orрман, E. (2019): "Historiska källor till studiet av det svenska språket i Finland från medeltid till 1600-tal". M. Tandefelt (red.), *Finländsk svenska från medeltid till 1860*, Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors, s. 69–95.
- Pettersson, T. (2008): *Stockholms stads tänckiebook anno 1626. En komparativ studie av innehållsliga, strukturella och textuella förändringar i koncept och renskrift*, D-uppsats, Institutionen för nordiska språk vid Stockholms universitet, Stockholm.
- Pettersson, T. (2017): *Stockholms stads tänkeböcker. Funktionell texthistoria 1476–1626*, Stockholms universitet, Stockholm.
- Pettersson, T. (2020): "Stockholms stads tänkeböcker: ett exempel på en framväxande europeisk urban literacitet". D. Sävborg, E. L. Asu & A. Laanemets (red.), *Studier i svensk språkhistoria 15. Språkmöte och språkhistoria*, University of Tartu Press, Tartu, s. 203–214.
- Pettersson, T. (2021): "Variance and Change in Civic Literacy in Late-Medieval Stockholm: The *Liber Memorialis*". K. H. Andersen, J. Büchert Netterstrøm, L. Imer, B. Poulsen & R. Steenholt Olesen (red.), *Urban Literacy in the Nordic Middle Ages*, Brepols, Turnhout, s. 343–374.
- Sandberg, R. (1991): *I slottets skugga. Stockholm och kronan 1599–1620*, Kommittén för Stockholmsforskning, Stockholm.
- Schelin, L. (2007): *Bevisvärdering av utsagor i brottmål*, Norstedts juridik, Stockholm.
- Schmedeman, J. (1706): *Kongl. stadgar, förordningar, bref och resolutioner ifrån år 1528 in til 1701 angående justitiæ och executionsäbrender*, Stockholm.
- Sleman, F. (red.) (1964): *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer. D. 5 (1611–1620)*, Stadshistoriska institutet, Stockholm.
- Teleman, U. & Hellberg, S. & Andersson, E. (1999): *Svenska Akademiens grammatik 4. Satser och meningar*, Svenska Akademien, Stockholm.
- Thunander, R. (1993): *Hovrätt i funktion. Göta hovrätt och brottmålen 1635–1699*, Institutet för rättshistorisk forskning, Stockholm.

- Thylin-Klaus, J. (2019): "Stadsskrivare på 1600-talet". M. Tandefelt (red.), *Finländsk svenska från medeltid till 1860*, Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors, s. 127–145.
- Toropainen, V. P. (2016): *Päättäväiset porvarskat. Turun johtavan porvariston naisten toimijuus vuosina 1623–1670*, Åbo universitet, Åbo.
- Vasara-Aaltonen, M. (2019): "Legal Learning of Various Kinds: Swedish Court of Appeal Judges in the Seventeenth Century". M. Korpiola (red.), *Legal Literacy in Premodern European Societies*, Palgrave Macmillan, Cham, s. 59–87.
- Vasara-Aaltonen, M. (2020): *Learning Law and Travelling Europe: Study Journeys and the Developing Swedish Legal Profession, c. 1630–1800*, Brill, Leiden.
- Wikström, L. (1990): "Inledning", *Stockholms tänkeböcker från år 1592. Utgivna av Stockholms stadsarkiv. Del XV 1626*, Stockholm, s. 5–7.
- Wiktorsson, P.-A. (2015): *Skrivare i det medeltida Sverige I–IV*, Skara stiftshistoriska sällskap, Skara.
- Virrankoski, P. (1970): "Tuomiokirjojen käyttö historiantutkimuksessa". *Turun Historiallinen Arkisto XXII*, s. 118–132.
- Vuorela [Einonen], P. (1997): *Raadin vallassa kruunun varjossa. Tukholman kaupungin hallinto- ja oikeuslaitos kasvavien vaatimusten puristuksessa 1580–1627*, avhandling pro gradu, Institutionen för historia vid Jyväskylän universitet, Jyväskylä.

Bilaga 1. Antalet rapporterade ärenden i STb 1634: koncept och renskrift

Sammanträdesdag i koncept	Sammanträdesdag i renskrift	Antal ärenden i koncept	Antal ärenden i renskrift
6 januari	6 januari	2	11
8 januari	–	11	–
20 januari	20 januari	21	1
22 januari	–	12	–
8 februari	–	6	–
10 februari	10 februari	14	4
12 februari	12 februari	8	2
–	19 februari	–	2
1 mars	–	25	–
3 mars	3 mars	17	1
5 mars	5 mars	20	7
8 mars	8 mars	16	4
10 mars	10 mars	18	7
17 mars	17 mars	17	7

19 mars	–	18	–
22 mars	–	12	–
26 mars	–	4	–
16 april	–	15	–
19 april	19 april	18	2
21 april	21 april	15	6
23 april	–	17	–
26 april	–	15	–
28 april	28 april	20	9
30 april	30 april	15	4
3 maj	–	12	–
10 maj	–	20	–
12 maj	12 maj	4	5
14 maj	–	19	–
21 maj	–	3	–
2 juni	–	3	–
14 juni	14 juni	2	2
Summa januari–juni		399	74
16 juli	16 juli	16	3
19 juli	19 juli	3	2
21 juli	21 juli	8	8
31 juli	–	3	–
3 augusti	–	3	–
6 augusti	6 augusti	18	2
9 augusti	–	11	–
11 augusti	11 augusti	25	17
13 augusti	–	7	–
16 augusti	16 augusti	13	3
20 augusti	–	15	–
23 augusti	–	17	–
25 augusti	25 augusti	22	19
27 augusti	–	10	–
30 augusti	–	16	–
1 september	1 september	32	17
17 september	–	6	–

20 september	–	14	–
24 september	–	7	–
4 oktober	–	15	–
6 oktober	6 oktober	22	9
8 oktober	–	15	–
11 oktober	11 oktober	12	2
13 oktober	13 oktober	36	9
20 oktober	20 oktober	7	7
22 oktober	–	4	–
25 oktober	–	15	–
29 oktober	–	18	–
3 november	3 november	12	4
8 november	–	13	–
10 november	10 november	14	4
15 november	–	9	–
17 november	–	11	–
22 november	22 november	17	2
29 november	–	15	–
1 december	1 december	12	5
3 december	3 december	1	3
6 december	–	9	–
8 december	8 december	7	4
10 december	10 december	8	5
70 dagar	35 dagar	917	199
159 s. i utgåva	68 s. i utgåva		

Bilaga 2. Måns köttmåglare och tjuvhanden

Exempel (17)–(18) finns i renskriften.

- (17) Sammaledes kom för rättenn Måns Jönßonn köttmåglare på Södremallm högeligen sigh beswärandes öfwer Anders åkares hustru h[ustro] Anna, huilken hafwer kommit honom och hans hustru i roop och rychte, att de bruka en tyffwe hand uti sitt ööll som de uttsällia. Begerer att hon sådantt skamligitt tillmäle skäligen bewijser eller plichte där före som laag förmåå.

Hustro Anna swarade, att alla menniskior wetta tala här om och serdeles een hoop båsmänn som suto och drucko hoos hennes grannhustro, de wiste mykit tala här om. Och när hon sådant taall hörde, gick hon till kyrkewärden Daniell Larßon och gaf honom sådant tillkänna, och sådänn berättade hon dett för mallmfogten. Daniell bekände at hann icke allenest hörde af hånne sådant taal, vtan och aff flere, män han lade sådant löst taal inthet på sinnet. Det samma sade och mallmfogten. Måns swarade, at dänna hustro Anna beropar sigh icke allenest på båsmännen vtan och på hanns drängiar, så och på Jsaak brokikares hustro, jtem på een benämbd h[ustro] Cicilia. Jtem på Matz Lucaßonns hustro och på hanns egen piga. Pålades Måns af rättenn at hann till näste rådstugu daag upkommer med sine dränger och pigor. Och mallmfogten låte upstämma båsmännen och h[ustro] Anna hafwe sijne sagesmänn hijt up med sigh, så will rättenn sakenn wijdare ransaka. (Renskrift av STB 28/4, s. 25 i utgåvan.)

- (18) Sammaledes kom för rättenn Måns köttmåglare och framställte sine 2 drängiar och een pijga, som honom senaste rådstugu daag pålagt bleef. Först spordes drängen Päder Jörenson till, född widh Bergslagen i Säter, hwad honom om dänn tyffwe handen war witterligit, som hanns husbonde beskylles före? Han swarade, att hann fick alldrig gå onarrad på gatan af andra drängiar för dän tyfwehand, där af han alldrig wiste icke heller hafwer hann den seedt. Män det är sant, sade hann, att slempt taal går om hans husbonde och mattmoder för dän handen skulld. Frågades honom af hwem han sådant hört hafwer? Han swarade, att een köttmåglare på Närremallm Erich Oloffsonn ben:d sade till honom, at talet går det hanns husbonde Måns skulle haffwa leegt honom att hugga handen aff dän tyffwen som war nederfallenn i galgenn. Där till Peder swarade, Gudh beware mig för een sådana gärning. Dänn andre drängenn Hollwaster Larsonn född i Sorunda sochn, bekände at när hann där i sochnen war och skulle leeda een oxe heem som hans husbonde där köptt hade, berättade Månses faderbroder för honom att hanns husbonde blifwer där berychtat at haffwa een tyfwehand i sin källare, mera wiste han inthet om saken. Pigan Marina berättade, at Matz Lucaßons hustro hafwer klagat på henne för Anders dragares hustro och sagtt mig hafwa swarat hånne när hon bågärade ett stoop ööll, jagh will wäll gifwa digh dricka män inthet utur dän tunnan som upslagen är, ty där hänger een hand i samma tunna. Där till pigan swor och alldeles nekade sigh alldrig sådana ord hafua fällt, myket mindre hördtt eller seedt handen. Dänn Matz Lucaßonns hustro berättade och att een båsmän ben:d Nillß, warandes till herbergs hoos Dawid Abrahamson, hafwer sagtt at Måns köttmåglare hade een tyfwehand i sin källare, män huad honom där om wijdare witterligit woro, eller hwem sådant för honom hafwer sagddt, weet hon inth[et]. Bleef wachtmästaren och mallmfogten befat, at de skulle hämpta up denne båsmannen Nillß

såsom och de andre båsmänn som här om tillförende sejes haffwa wet-skap. (Renskrift av STb 30/4 1634, s. 26–27 i utgåvan.)

Exempel (19)–(24) finns i konceptet.

- (19) Månns köttmånglare beswärer sikh öfuer någre lättfärdige som hafwa förwijdt honom hafua stulit hender af en tyf i galgen, med begeran at sådana måge straffade blifwa. (Koncept av STb 19/4 1634, s. 110 i utgåvan.)
- (20) Månns köttmånglare beswärer sikh öfuer en quinna som haf. lagt hono[m] till, att han hafuer stulit handen af en tyff i galgen. (Koncept av STb 21/4 1634, s. 114 i utgåvan.)
- (21) Månns köttmånglare besuärer sikh öfwer den beskyllning som en hustru be:d h[ustro] Anna Anders åkares, at hon haf. komit i rop för dän tyfwehanden som hans drängh haf. taget i galgan. Hon seger, at där satt en heel stugu full med båßmän som sade det. Huilket hon sedan berättade för Daniel Larßon kyrkewärden. Hon seger at alle mennischior weta tala här om. Denne h[ustro] Anna haf. sagt, gak man i Månses kellar, där ligger tyfwe handen. Hon seger at malmfogten haf. sagt, jagh hafuer det tillförende hörddt, at Måns haf. tyfwehanden. Jsaak brokikars hustru berättar at när hon war hoos Daniel Larson och köpte miölck, kom denne h[ustro] Anna och sade, du rofferscha köper du öl här hoos Måns, han haf. en tyfwehand. Sade sedan för Månns samma ord, då war hon full, och loog åth honom. H[ustro] Anna beropar sikh på en be:d h[ustro] Cecilia. Daniell Larson bekänner wäl att han haf. sådant hörddt af åtskillige personer, män hann hafuer inthet lagt på sinnet sådant. Pålades Månns at hann uphämtar sijne drängiar och pigor. Pigann Walborg Jacobsdatter född i Finland, haf. tiänt 1½ åhr hos Månns, berättar att Mas Lucusons hustru haf. sagt för henne, att en båsmän skulle hafua begerat dricka af henne, och klagade på henne, när talet kom up, ibland annat fälck. Om båsmannen wet hon inthet. Hon bekänner at hon alltið haf. tappat utt ölett. Frågades henne om tuman och handen. Negat. Pigan bekänner at drängen Peder hafuer uti 3 dagar inthet warit hemma, och finnes igen på Nårre mallm. För huad orsak drängen är borta? R[espondet] att matfadren och hustrun låta illa på drängen, derföre will han inth[et] längre tiäna. J fredags slachtade drängen, sedan gick hann där ifrå.
Hon seger att Matz Lucusons hustru hafuer klagat på henne för en dragarehustru, at hon skulle hafua gifuit en båsmän, som hetes wara hennes fästeman, och sagtt iagh will wäll gifua dig dricka män inthet ur denne tunan, här hänger en handh uti tunnan, togh hene up och tuettade hene och fick båsmannen sama hand. 4 dagar för helgen fick hon först weta at sådant taal blef upkomet om henes husbonde. Hon swor at hon aldrig hafua wist eller sedtt tuman mykit mindre handenn.

Frågades Månns om han haf. gifuit drängen förlåff. Nej sade hann: han haf. gifuit sigh an på compaignie skepen, och warit borta 2 dagar. Han hade slagit drängen med en sopquast staka, då gick han bort, sedan togh han hans skrin af skepet och bar det heem, han får wäll drängen igenn, sade hann. Måns seger och at han hörde af dragarens hustru thet hanns piga blef klagat för sin fästemann at hon haf. gifuit honom dricka. Pålades honom at skaffa drängen till stedes.

Poiken Holwaster Larson, född i Sorunda, bekände att hanns husbonde slog hono[m] för thet han kom senare i byn med oxen än än andre drängen. Och skedde i förre wekan, när han slogh den andre drängen. Han seger at han war borta 14 dagar för helgen och war allenest 1 natt hemma. När han kom ut till Sorunda igen, gick talet at hans husbonde haf. haft tyfwe handen, och Månses farbroder i Vefsta i Sorunda sochn, berättade sådant, när han war efter hästen, då följde Månses faderbroder hono[m] in. Den andra pigan hette Marina, som gick bort i wintras, hon tappade och öll uth. Månns sade at 8 dagar för helgen slog han drängen i slachtare boden för thet han hugg hono[m] köttet sönder owetterligin. Och när han låg i deße dagar på bänken och rächte sigh, slogh han hono[m] en släng i kråppenn. Een dragare Anders Sigfridson bekenner, at Mas Lucusons hustru, en skomakare Jacob på S. mallm och begynte tala om tyfwe handen, helst båsmennerne hafua sådant hördtt, och båsmannen pigans fästman sade sådant, dragaren sade sådant för pigan och hotade hene med kåken för sådant, efter hon war hanns slächt. Och detta skedde sedan åkare hustron satt inne. Åkare hustron sade sigh aldrig hafua warit hoos Anders utan Matz Lucusons hustru. Den 28 Martij woro de för vnderrätten. (Koncept av STb 28/4 1634, s. 120–121.)

- (22) Månns köttmånglares dräng framställes, hans namn är Peder Jörensön föd i Berslagen i Seter. Hann bekenner att han fick allrig gå onarrad på gatan för det talet som hans huusbonde är kommen uti för tyfwe handen och tuman. Han beskyller matmoder at hon dricker sigh huar daag med mannen full, sedan slå de honom. Hon plägar och fråga honom att dricka med sigh, när hon betalat 1 kanna så drickes wäl 7 och skrifues på honom. Orsaken at Måns slog hono[m], är att han sålde till And[ers] Hend[richson] en oxefierding emot hans förbud. Huad ord han fällte om sin husbonde, när han slog honom om vårfrudagen. R[espondet] at Månns war full och slog hono[m] med yxehammaren. Frågades honom om han wet någott med sin huusbonde. Neg[at]. Elliest hade han wäll hördtt slemppt taal om husbonden. Huem sade detta talet om Månns. R[espondet] een köttmångare på N. mallm Erich Olofsonn be:d haf. sagtt sådant, n[emligen] at Peder war legder af sijn husbonde att hugga handen af tyfwen. Han bad Gudh beware sigh. Sade och at hann aldrig haf. hört sådant tall. Drängen seger att matmodren trugade hono[m] at betala för honom 1 kanna råst[ocher] öll, sedan reef hon hono[m] i ögonen. Matmodren spelade kort med honom om ööll, sedan skref hon

på honom 7 för 2, så wäll det hon tappade som hann, där med sätter han sin löhn efter.

2. Matz Lukonsons hustru berättar, at en båsman Nills be: d gestar hos Dawid Abrahams[on]. Sade at båsmanen Nills som drack hoos Måns, hade sagt, at Måns hade en tyfwehand i sijn kellare, huem som hade sådant sagt för hono[m], wet hon inth[et]. Detta talet skedde i Dawidz gård i några quinnors och männns närwaro. Sedan hafuer Anders Bäckz hustru sådant sagt för pigan. Detta talet skedde sådan åkare hustron blef insatt, huilket är emot denn förre berättelsen som dragare hustrun gjorde. R[espondet] at denne Nills båsman skall upstemnas. David war inth[et] inne, utan hustron och både pigorne, så och en annan hustru. Hendrich Jöranson på Norr mallm beswärer sikh öfwer Måns köttm[ånglare], at han hafuer låckat drängen Ped[er] ifrå hono[m], som redligen haf. tiänt hono[m] i 7 åhr, sedan blef han där af Måns och hanns hustru geno[m] dryck förderfwat. Detta bekänner drängen, sade och at Måns låfwade hono[m] 5 dal[er] meer.

Mas Lucusons hustru berättar at pigons fästemann haf. sagt för Nills om denne tyfue handen. Neg[at] pigan. Maatmodren och drängen seja sikh inth[et] heller weta om hon haf. fästemann eller ey.

Frågades Peder om icke han war i galgan och skar handen af tyfwen. R[espondet] bad Gudh beware sikh. Huar han tog peningar at panketera med. R[espondet] skrefz på lönen. Elliest är han nu skyldig pigan 3 dal[er] för ööll. Hanns löhn är om åhret 25 [daler].²⁹

3. Frågades pigan om mattmodren plägar spåla kort med Peder. Jaa, sade hoon, drängen seger att de spela stundom styr wållt,³⁰ stundom annat, och ymse lekenn. Frågades för huad orsak han haf. låtet satt drängen. R[espondet] Måns, at honom blef pålagt att skaffa drängen tillstedes. Drängen gafz lös, och Erich köttmånglare och Hendrich Jöranson woro hans löftesmenn. Res[olutio]: Att Nills båsman stäms up till lögerdag. (Koncept av STb 30/4 1634, s. 123 i utgåvan.)

- (23) Måns köttmånglare beswärade sikh öfwer sin wederpart. Swarades honom, at hann skaffar Nills tillstädes, eller stå sin fahra. (Koncept av STb 10/5 1634, s. 127 i utgåvan.)
- (24) Måns köttmånglare begerer ändschat med sijn saak. Resol[utio]: Schall hafua sine wittner up, som honom tillförende sagt är. (Koncept av STb 14/5 1634, s. 130 i utgåvan.)

²⁹ I utgåvan används här ett specialtecken för *daler*.

³⁰ Här har fotnoten i utgåvan utelämnats. *Styrwolt* är ett slags kortspel.